

Мр ДРАГАН АЛЕКСИЋ

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ У ЗИМУ 1941-1942. ГОДИНЕ

У В О Д

Простор западне Србије имао је веома важну, готово кључну улогу у устанку 1941. Овде су још крајем јуна и почетком јула основани Ваљевски, Космајски, Први и Други шумадијски партизански одред. На овој територији почеле су прве партизанске акције у Србији. Само у јулу Ваљевски, Космајски и Мачвански одред разоружали су 17 ввслиншних жандармеријских станица и затворили општинске управе у 48 села и мањих места на подручју Тамнаве, Космаја, Посавине и Мачве.¹ Пратећи развој устанка, Главни штаб НОПОЈ одредио је да баш на терену западне Србије почне стварање слободне територије, која ће имати стратешку и политичку важност за даљи развој устанка. Значајан елемент при доношењу ованве одлуке био је географски положај ове територије која гравитира према дубокој унутрашњости земље и као таква представља, са стратешког становишта, битну просторну компоненту. Одавде се лакше могло руководити и повезивати акције с партизанским јединицама у источној Босни, Санџаку, Црној Гори и Срему, и у исто време, зависно од развоја ситуације, преносити тензије борбе на друге делове Југославије.² И сам Тито, наводећи конкретне разлоге за стварање слободне територије у западној Србији, рекао је следеће: „Разгледајући конфигурацију терена Србије, видио сам да је за нас најповољнији правац западне Србије, за оријентацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских одреда и стварање извесне слободне територије, ја сам тај правац нашао прво зато што је то брдски терен и шума, а друго што је ту борбени елемент и што је било познато да су у том крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор.“³ Стратешки значај ове територије огледа се и у томе што је она допирала до важне саобраћајнице, пруге Београд—Ниш, а с друге стране, налазила се близу демарнационе линије у Санџаку. Значајан политички фантор ове територије је што се баш ту, на Равној гори, упоредо развијао и јачао четнички покрет Драже Михаиловића. Близу је била источна Босна, где су створени повољни услови за развој устанка због усташког терора. И најзад, на овом простору је била изражена слободарска традиција народа.

На овој територији је већ пред устанак организационо стање Партије било сређено. Постојали су окружни комитети КПЈ за Шабац, Ваљево, Чачак, Краљево, Крагујевац, Поморавље и Окружно повереништво КПЈ за Аранђеловац. У оквиру ОК Чачак и ОК Ужице постојали

су срески комитети, затим Срески комитет за Космај и Посавину у оквиру ОК КПЈ за Београд. Ту је деловало око 1.000 чланова КПЈ, чији је рад обједињавао Покрајински комитет КПЈ за Србију преко својих инструктора.⁴ На слободној територији је у јесен 1941. било 12 партизанских одреда с укупно 15.000 бораца. У северозападној Србији дејствовала су четири одреда. Ваљевски НОП одред формиран је крајем јуна 1941, и то је уједно први партизански одред у Србији. Крајем септембра имао је 1.800 бораца. Дејствовао је у подгорском, рађевском, азбуковачком, ваљевском, колубарском и љишком срезу. Одред је већ у августу контролисао цео округ осим Ваљева.⁵ Мачвански (Подрињски) одред формиран је 15. јула и дејствовао је на територији шабачног округа. Средином септембра имао је 1.500 бораца, а после реорганизације добио је име Подрињски. Држао је под блокадом Шабац и у потпуности контролисао ослобођене територије Мачве и Подгорине. Космајски одред формиран је 31. јула као Посавско-космајски. Од почетка августа дејствовао је самостално у космајском, младеновачком, врачарском и грочанском срезу. Преузимао је акције у непосредној близини Београда. Средином септембра имао је под оружјем 247 бораца. Посавски одред формиран је заједно с Космајским. Водио је борбе источно од Мачве. Средином септембра имао је 1.500 бораца. На територији Шумадије су дејствовала четири одреда. Први шумадијски одред, са око 400 бораца, водио је борбе око Тополе, Аранђеловца, Рудника и Лазареваца. Други шумадијски одред дејствовао је нешто источније у јасеничком, лепеничком, велиноорашком срезу и деловима рачанског и моравског среза. У септембру је имао 600 бораца. Поморавски одред је дејствовао у средњем Поморављу, угрожавајући комуникације, пут и пругу Београд—Ниш. У септембру је имао 400 бораца. Крагујевачки одред је дејствовао у околини Крагујевца. Почетком октобра је имао око 350 бораца, осим тога ослањао се на око 50 партизанских десетина с 500 бораца у селима око Крагујевца. Јужније, у средњем и горњем току Западне Мораве и Ибра, под непосредном командом Главног штаба за Србију, дејствовали су Унички, Чачански, Краљевачки и Копаонички одред. Њихова укупна снага била је око 4.800 бораца.

Пошто немачке снаге у Србији нису биле довољно јане за сузбијање устаничких акција, које су биле у сталном порасту, а нису могле да добију тражену помоћ, одлучено је да се угушивање устанка препусти самим Србима. Савет комесара М. Аћимовића није био у стању да изврши тај задатак, зато су после извесних припрема, Немци 29. августа 1941. поверили састављање владе „националног спаса“ Милану Недићу, бившем министру војске, познатом противнику комунизма. Циљ његовог именовања за председника владе био је — брзо угушивање устанка.⁶ Образовањем кабинета Недић није постигао никакву аутономију за Србију, нано је оченивао, већ је и даље само извршавао наредбе окупационих власти.⁷ Одмах после образовања владе, Недић је настојао да ојача своју оружану силу. Иако је циљ те војске био да угуши устанак, у врховима немачког Рајха било је двоумљења и неслагања, јер су се бојали да ће се оружје које дају Србима једном окренути против њих. Међутим, војна и политичка ситуација у Србији у јесен 1941. нагла је да се колаборационистичке снаге што пре организију, али под строгим надзором окупатора, и да се заједно с немачким јединицама боре против партизана. У ту сврху је бројчано повећана жандармерија од 5.000 на 10.000 људи а формиране су и локалне по-

моћне борбене јединице за самозаштиту у јачини од 5.000 људи.⁸ После ових припрема, у немачкој акцији чишћења западне Србије од устаника, поред немачких дивизија, учествовале су и снаге колаборациониста у Србији. Том приликом српски квислинзи Милан Недић, Димитрије Љотић и Коста Пећинац оправдали су поверење које су им Немци уназали.

Велики замах устанка пореметио је немачке привредне планове у овом делу Балкана и угрозио престиж Вермахта. Хитлер је још 16. септембра 1941. потписао специјалну наредбу о гушењу устанка у Југославији, а истог дана начелник немачке Врховне команде, генерал Кајтел (Wilhelm Keitel), издао је наредбу о суровом обрачуна с устаницима. Одмах по доласку једног дела 342. дивизије у Шабац, 28. и 29. септембра, Немци су почели операције за чишћење Мачве, Подриња и Посавине. Овом снажном налету отпор су пружили делови Подрињског одреда, повлачећи се према Церу и Иверку. Продирући кроз Мачву, Немци су чинили брутална зверства над становништвом. Подрињски одред је морао да се повуче из Мачве и препусти је окупатору. Његове чете су се окупиле око Столица и Става у Рађевини, где је извршена реорганизација, сређивање и попуњавање јединица. Овде је успостављен фронт на коме су Ваљевски одред и делови Подрињског одреда још месец и по дана одбијали нападе Немаца на слободну територију. С њима су били четници попа Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића. У октобру су Немци преузели операције у Посавини против Посавског одреда, јужно од Београда против Космајског и у Шумадији против Крагујевачког и Првог и Другог шумадијског одреда. Пошто су ове акције окупатора имале само делимичан успех, јер у Србији није располагао довољним снагама, Врховна команда Вермахта одобрила је да се у Србију пребаци још једна комплетна дивизија с Источног фронта. Припреме за напад на слободну територију су почеле средином новембра, а прве акције 25. новембра, када је са Источног фронта стигла 113. оперативна дивизија. Немци су почели напад с две оперативне дивизије, уз помоћ 714. и 717. посадне дивизије, и уз подршку седам Недићевих и четничких одреда. Исцрпљене борбама у октобру, партизанске снаге су средином новембра морале да се повуку на линију Шабац—Ваљево—Љиг—Рудник—Краљево. Разилажење са четницима Драже Михаиловића достигло је кулминацију почетном новембра. Окружни сукоб и грађански рат који је почео 1. и 2. новембра нападом четника Драже Михаиловића на партизане у Уницу, ослабио је још више фронт према Немцима. Прво је немачка 342. дивизија, 25. новембра, кренула у напад из Ваљева у два правца на Уницу: Ваљево—Пецка—Љубовија—Бајина Башта—Ужице и Ваљево—Косјерић—Ужице. Одбрану на оба правца ове дивизије организовао је Ваљевски одред с деловима Ужичког, Посавског и Другог шумадијског одреда, на простору од Дрине до Колубаре. Ваљевски одред је у то време био ослабљен, јер је од почетна новембра био ангажован у борбама с четницима, а био је и доста удаљен од своје територије.⁹ Колубарски батаљон Ваљевског одреда организовао је отпор против борбене групе „Север“ 342. немачке дивизије, на правцу Ваљево—Косјерић, а Подгорски батаљон, с деловима Мачванског одреда, против борбене групе „Запад“, на правцу Ваљево—Лозница. Одбрана је почела рушењем комуникација и запоседањем појединих положаја погодних за заседе. Међутим, партизани нису успели да задрже протор јачег непријатеља који је надирао тенновима и коњицом, помаган јединицама српске жандармерије и четницима. Немачке јединице су пробиле парти-

занску одбрану 27. новембра и долином Пецке и Љубовије продрле на Ужицу. После проласка немачких трупа, делови Ваљевског одреда, с једним Мачванским батаљоном, повукли су се на Крупњу.¹⁰ Када се 2. децембра сазнало за пад Ужица, Ваљевски одред се преко Бајине Баште и Варде вратио на своју територију, у село Лесковице, осим Колубарског батаљона, који је ишао све до Санџана.¹¹ Делови Посавског и Првог шумадијског одреда, који су се такође борили на овом сектору, повукли су се — први у Тамнаву, а други на Букуљи и Руднику.

Јужно од планина Јабланина, Медведница, Маљена и Сувобора, партизанске снаге нису успеле да задрже надирање 113. немачке оперативне дивизије, која је почела да наступа 27. новембра из два правца: Крагујевац—Горњи Милановац—Чачак и Крагујевац—Кнић—Чачак, Краљево—Рашна и Краљево—Чачак. Врховни штаб НОПОЈ и ЦК КПЈ били су принуђени да напусте Ужице и повуку се у Санџак. Један део партизанских јединица повлачио се за њима: Први и Други шумадијски одред повлачили су се преко Прања, Јелове горе и Златибора, а Крагујевачки, Поморавски и делови Чачанског одреда одступали су кроз Овчарско-набларску клисуру и даље преко Ариља и Златибора. Унички и делови Посавског одреда повлачили су се преко Златибора, а Крагујевачки и Копанички преко Ивањице према Санџану.¹² После једнодневнoг отпора на Кадиначи, 29. новембра, пало је Ужице. Немци су избили на Златибор, стигли до демарнационе линије у Санџану и ту се зауставили.

ЗАПАДНА СРБИЈА ПОСЛЕ НЕМАЧКЕ ОФАНЗИВЕ

Немачка офанзива на слободну територију у западној Србији на-нела је велике ударце војној и политичкој организацији народноослободилачког покрета. Осим губитака највећег дела слободне територије било је тешких губитака у партијском и војном руковођству и ратном материјалу. У ситуацији насталој после пораза велики део бораца је напуштао одреде и враћао се својим кућама. Врховни штаб НОПОЈ и ЦК КПЈ повукли су се у Санџак, престали су да раде органи народне власти. Непријатељ је завео страховит терор и одмазде над становништвом наопазну за помагање устанка. Са Централним комитетом повукла су се готово сва партијска руковођства из западне и централне Србије сем ОК КПЈ за Шабац и Ваљево. С њима се повукао највећи број чланова Партије. Због тога су у тим крајевима Србије смањени услови за вођење оружане борбе.

Јужно од планина Јабланина, Повлена, Маљена и Сувобора партизанске снаге, које нису успеле да задрже надирање 113. немачке дивизије, повукле су се у Санџак заједно са ЦК КПЈ и Врховним штабом НОПОЈ. Овај простор је био готово испражњен и на њему је остао само Рачански батаљон Ужичког одреда, који се задржао на Тари. Партизанске јединице нису могле да опстану на овој територији јер су се на њој налазиле снаге 113. немачке дивизије, која је имала упориште у већим местима, али је изводила операције ван њих. Присуство крупне немачке јединице омогућило је квислинзима — српској жандармерији и четницима — да обнављају своју власт по селима и да се обрачунавају с партијским радницима, бившим борцима и њиховим симпатизерима. Остаци партизанских јединица повлачили су се са овом терена у Санџак све до средине децембра.¹³ До тада Немци успели да овладају целокупним простором између Маљена и Повлена на северу, Увца на

југу, Дрине на западу и Западне Мораве на истоку. Веће партизанске снаге задржале су се северно од ових планина у ваљевском крају.

Ваљевски одред, који није могао да задржи надирање Немаца на Ужицу, повукао се крајем новембра на Крупњу а почетком децембра се преко Бајине Баште и Варде вратио на своју територију, у село Лесковице, осим једне чете Колубарског батаљона која је ишла скоро до Санџана. Подрињски одред, који није успео да одбрани слободну територију, под притиском непријатеља повукао се из Мачве крајем октобра 1941. године. Његове чете су се окупиле око Столица и Стаза у Рађевини. С њим се повукао и ОК КПЈ за шабачки округ, који је морао да напусти свој терен. Ослабљен осипањем бораца приликом повлачења, Подрињски одред с Ваљевским одредом водио је борбе с четницима и белогардејцима, а за време немачке офанзиве на Ужице држао је фронт према 342. немачкој дивизији, Кад су Немци пробили фронт и продрли на Ужицу, одред се повукао на Повлен, источно од Рогачице.¹⁴

Тамнавски батаљон Посавског одреда био је до краја новембра у саставу Ваљевског партизанског одреда. Средином новембра извршена је реорганизација батаљона. За време немачке офанзиве на Ужице, док је 342. немачка дивизија надирала од Ваљева, јединице Тамнавског батаљона су биле ангажоване у борбама с четницима Драже Михаиловића. Правац Ваљево—Варда, где је дејствовао батаљон, немачке трупе нису нападале за време офанзиве. Кад су немачке јединице прошле, батаљон је остао на терену Мравињаца, Сушице, Доње и Горње Лесковице а после пада Ужица пребацио се преко Совча и Поћуте у село Драгодол.¹⁵ Ово су биле једине партизанске јединице које су остале у западној Србији, после немачке офанзиве на Ужице. Оне су задржале остатак слободне територије на северним падинама Соколске планине, Јабланика, Повлена и Медведника и на западу до Дрине.¹⁶ Јужно од ових планина остао је само Рачански батаљон Ужичког партизанског одреда. У јануару из Санџана се на ову територију вратио Њосмајски одред с једном ужичном четом. Ове партизанске јединице су у току зиме 1941—1942. привукле велике снаге окупатора и нвслинга из готово целе Србије и после тромесечне борбе биле уништене.

Повлачењем јединица са слободне територије нарочито је била погођена партијска организација у Србији. Један део чланова ПК КПЈ за Србију, који се налазио на слободној територији, повукао се с јединицама у Санџак; Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, био је у Београду, Мома Марковић у источној Србији, Милош Мамић и Василије Буха у јужној и нису имали никакву везу с преосталим партијским руководством у западној Србији у току целе зиме 1941/42. године. У западној Србији остало је партијско руководство ваљевског и шабачког округа. Али, компромитован у време постојања слободне територије неконспиративним радом, целокупан партијски кадар је морао да се повуче са терена у одреде јер је био изложен прогонима немачке и нвслиншке полиције и четника. Тако су се с одредима око Ваљева нашли: Милош Минић, инструктор ПК Србије при ОК Ваљево и чланови ОК КПЈ за Ваљево без секретара Обрада Стефановића, који се повукао у Санџак, и у то време се о њему није ништа знало, Милан Китановић, Милна Минић, Милица Павловић, Сретен Читановић и Љубомир Петровић — Мингеј. Ту се налазио и ОК СКОЈ-а за ваљевски округ, који је формиран у новембру. Његов секретар је био Љубомир Петровић —

Мингеј, а чланови: Милоје Спасојевић, Добривоје Бошковић, Милица Ножица и Бошно Новановић.¹⁷

С Мачванским партизанским одредом био је један део чланства ОК КПЈ за Шабац: секретар Добросав Радосављевић — Народ, чланови: Милорад Петровић — Ујан, Здравно Шестић, Душан Остојић, а од чланова СКОЈ-а секретар Вера Благојевић и чланови: Мика Граор, Селе Јовановић и инструктор ПК КПЈ при ОК Шабац Миле Ивковић.¹⁸ Партијски радници нису могли у то време да се врате на свој терен и да обнове политичну активност, јер више није било партијских упоришта. Део активиста који су остали на терену престао је да ради и повукао се у дубоку илегалност, док је један број похапшен.

Окружни комитет КПЈ за Чачак повукао се пред Немцима с одредом. Пре преласка јединица у Санџак одржан је састанак на коме је одлучено да се на терен врати око 30 некомпромитованих партијских радника међу којима чланови ОК и неколико чланова Сресног комитета. Али, у условима великог терора они нису имали могућности да раде јер су једва успевали да сачувају голи живот.¹⁹

Окружни комитет КПЈ за Ужице остао је после офанзиве без иједног члана, јер су они делом изгинули у одбрани слободне територије, а делом у покушају да обнове рад на свом терену у децембру 1941. и јануару 1942. године. Једино је Витомир Чворовић успео да се поново пробије у Санџак.²⁰

На територији ОК КПЈ за Краљево остао је само један члан ОК, па је рад на обнављању политичке делатности текао доста споро. Нешто активнији рад почео је тек средином 1942. године.²¹

У централној Србији остали су ОК КПЈ за Крушевац и Срески комитет за Аранђеловац али, међусобно неповезани и са slabим везама с Покрајинским комитетом, слабо су радили. Нису имали ни везу са западном Србијом. ОК КПЈ за Крушевац остао је на свом терену и имао везу с Топлицом, а прено ње и с ПК-ом. Али, због великог терора није имао успеха у раду мада се чланство доста трудило.²²

Подручје у коме су се налазили преостали партизански одреди у западној Србији било је стратешки и политички доста повољно. Слободна територија се налазила у Подгорини, с високим планинама — Повленом, Маљеном и Медведником у залеђу, које су је одвајале од ужичких области и Азбуковице. На истоку је планински венац Влашић који одваја Подгору од Тамнаве. Ова област се постепено спушта идући од југозапада на североистоку и у Колубари и Тамнави прелази у благу узвишицу. Предео је испресецан планинским косама и речним долинама и има доста шума. Релативно је густо покривен селима планинског типа, распоређеним на повленској и маљенској коси и у крашним пољима. Пuteви, нарочито у виша планинска села, водили су уз речна корита. Прилаз непријатељској моторизацији и артиљерији био је тешко приступачан, поготову у време зиме. Захваљујући томе, овај крај је могао лано да се брани.²³ Поред тога, био је погодан за заседе и постављање препрена на путевима. У децембру, док су Немци чистили ужичку област од остатака партизанских јединица, овај крај није био нападан. О томе најбоље сведочи извештај једног немачког официра: „После проласка казнене експедиције 342. дивизије, партизанске јединице су се окупиле јужно од Ваљева, на северним падинама Маљена, Повлена, Медведника и Јабланице. Овај планински предео је због slabих путева сам по себи врло неприступачан. Полагањем препрена на путевима и рушењем мостова учинили су партизани све да би ову не-

приступачност још више повећали. Тако је време код партизана од почетка децембра прошло готово без борбе.²⁴ На овом простору била је јака слободарска традиција становништва. Вековна борба коју је српски народ водио против освајача развила је љубав према слободи, и она је постала важно обележје његовог карактера. Антигерманско расположење укоренено је у народу овог краја од I светског рата, јер су се баш на том простору водиле највеће битке 1914. године. Зато је помагање народноослободилачке борбе схваћено као општенационални интерес.

Почетком децембра, после проласка немачке казнене експедиције, на остатку слободне територије коју је задржао Ваљевски партизански одред, окупиле су се преостале партизанске јединице у западној Србији. Иако су одреди у то време задржали исти формацијски састав, исти број чета и батаљона, број бораца у њима се знатно смањило. У децембру Ваљевски одред је имао три батаљона са око 500 бораца, сврстаних у 9 чета. Мачвански одред је, пре покушаја да се пробије у Мачву, имао два батаљона с укупно шест чета и око 350 бораца. Тамнавски батаљон Посавског одреда имао је око 150 бораца, а Рачански батаљон Ужичког одреда исто толико. То је укупан број људства, рачунајући и партијски надар и неборце који су радили у радионицама. Бројно стање свих одреда који су после офанзиве окупиле око Ваљева, износио је око 1.150 бораца. Ако се узме у обзир да је Рачански батаљон расформиран средином децембра, не предузевши ниједну акцију, може се слободно рећи да је број бораца Ваљевске партизанске групације у децембру износио око 1.000 бораца. (Овде се не узима у обзир Космајски одред који ће тек после месец дана, средином јануара, стићи из Санџака у западну Србију.)²⁵ У брзом продору на Ужицу Немци нису нанели велике губитке одредима о којима је реч. Иако нису били разбијени нити су изгубили већи број људи у сунобу с непријатељем, број бораца је знатно опао, због све чешћег дезертирања. Војни пораз и губитак великог дела слободне територије утицао је да се људство прилично деморалише. Приближавање зиме и отежавање услова за ратовање такође је негативно утицало на борце. Везе с другим одредима у Србији биле су прекинуте, као и са Врховним штабом, Централним комитетом и Покрајинским комитетом. Квислиншка власт је одмах почела пропаганду како су партизани уништени. Борци су позивани да напусте одреде и врате се својим кућама, уз обећање да ће бити амнестирани. Све је ово утицало да је један део људства почео да подлене пропаганди. Непријатељство с четницима Драге Михаиловића изазвало је још у новембру дезертирање бораца из одреда, јер су многи имали блиске рођаке међу њима и сада нису желели да се боре против њих. У отежаним условима ратовања, и неизвесној војној ситуацији и под утиском пораза, колебање бораца је било све веће а дезертирање деморалисаних појединаца све учесталије. У првим данима децембра командни кадар и партијски радници трудили су се да задрже борбени морал у јединицама и спрече њихово осипање. И поред тога дезертирање је крајем новембра и почетком децембра било знатно. Руководство и борци нису имали искуства у ратовању у зимским условима, јер је то била прва ратна зима, па су се нарочито борци тога бојали. Све је то утицало да се бројно стање јединица осетно смањи.²⁶

Средином децембра партизански одреди у западној Србији окупиле су се у Подгорини, на територији села Лесковице, Брезовице, Су-

шице и Пођуте.²⁷ Како су се јединице прочистиле дезертирањем колебљивих бораца, морал је поново био на висини, о чему говори извештај инструктора ПК за ваљевски округ. Непосредно после офанзиве антизност одреда се сводила на окупљање расутих јединица и бораца; сакупљање и преношење хране у зимска склоништа, у више планинске пределе; на прикупљање муниције и зимске одеће. Војна активност се огледала у постављању заседа на друмовима, слању патрола у села поседнута од четника, постављању стража и обезбеђењу штабова и партијских комитета. Било је само мањих борби са четницима оданим Недићевој влади. Партијска руководства у одредима радила су на подизању морала бораца. Инструктор ПК је обилазио партијске ћелије у одредима, разговарао с борцима, објашњавајући им да је пораз привремен.

Због прекинутих веза с Врховним штабом и Покрајинским комитетом Србије, у том тренутку је било најважније одлучити шта да се ради. Инструктор Покрајинског комитета је стога 1. децембра одржао саветовање с делом ОК КПЈ за Шабац и политичким и војним руководиоцима Подрињског одреда, а следећег дана и с ОК КПЈ за Ваљево. Закључци с ових састанака односили су се на даљи рад партијске организације и борбена дејства партизанских јединица на овој територији.²⁸

На иницијативу ОК КПЈ за Ваљево, 4. децембра у селу Драгодолу сазвано је заједничко саветовање политичких и војних руководилаца Ваљевског и Подрињског одреда и Тамнавског батаљона.²⁹ На саветовању су анализирани узроци пораза у претходној офанзиви. Истанкуто је да је један од узрока пораза издаја четника, но, да, и поред тога, Немци нису успели да разбију партизанске јединице.

Планиране су промене у дотадашњој стратегији и тактици. Одлучено је да се изврши реорганизација одреда, да се створе јединице од 150 до 250 људи да се са фронталне борбе пређе на герилу, да се врше ноћни напади на непријатељске логоре, систематски руше комуникације и онемогући саобраћај на свим путевима. Као резултат свега тога требало је да територија на којој су дејствовали партизански одреди, буде очишћена од непријатеља. Одлучено је да одреди и даље наставе са сакупљањем оружја и муниције која се налазила код четничких и партизанских дезертера. Политички задаци су се састојали у објашњавању борцима новонастале војне и политичке ситуације, а на реду да је офанзива Немаца успела због издаје четника. Може се приметити да је на саветовању заузет веома опрезан став према четницима Драже Михаиловића. Како је саветовање одржано пре пораза четника на Равној гори, а због прекинутих веза с Врховним штабом, локално руководство се није одлучивало да на своју руку предузме против њих било какве акције. Остало се углавном на Другом споразуму Врховног штаба с Дражом Михаиловићем с краја новембра 1941. Руководство НОП у западној Србији проценило је да, због недостатка снага, није могуће борити се истовремено против немачких јединица и четника Драже Михаиловића. Одлучено је да четнике треба војнички и политички неутралисати, а не заоштравати сукоб с њима, већ, уколико је могуће, избегавати га. Негативна искуства из новембра показала су да је због борбе с четницима расположење народа за борбу сплашњавало и расло незадовољство.

Покушаји одреда да обнове иницијативу у децембру 1941. године

Једна од првих акција Групе одреда око Ваљева био је продор Тамнавског батаљона, 6. децембра, из Драгодолу, где се налазио, преко Подгорине ради испитивања ситуације у Посаво-тамнавском срезу, на свом ранијем терену. Ово је требало да буде почетак реализације одлука донетих на саветовању у Драгодолу 16. децембра, да се са фронталног пређе на чисто герилски начин ратовања. Сматрало се да ће се герилским начином борбе развући снаге непријатеља и избећи њихова концентрација. Покретним начином ратовања избегло би се и опкољавање партизанских јединица од надмоћнијег непријатеља.³⁰ У ситуацији када су се са околних терена из Тамнаве, Колубаре, Мачве, Рађевине повукли партизански одреди и партијска руководства, одреди око Ваљева нису били обавештени о прилинама на суседним подручјима. Обавештавање преко нурира није дало очекиване резултате јер су их четници често хватали а нису могли ни да успоставе везу због уништених партијских пунктова. Стога је било неопходно да се на терен врате јединице које су, осим успостављања везе и извиђања ситуације, имале политички значај јер је на окупираним територијама квислиншка пропаганда узимала све више маха. Народу се говорило да су партизани уништени, прогоњени су њихови симпатизери а и четници Драже Михаиловића почели су да се слободније крећу.

Тамнавски батаљон је кренуо 6. децембра из Драгодолу и сутрадан у зору стигао у село Оглађеновац. Ту је реорганизован: од раније три, сада су формиране четири чете, од којих је једна била ударна и њена улога је била да иде напред и извршава сложеније задатке. Батаљон је тада имао укупно 150 бораца. Чим је ова партизанска група примећена, још у Подгорини, обавештени су сви недићевски гарнизони у онолини. Густина сеосних стража и гарнизона у то време још није била велика, тако да је батаљон с њима могао изаћи на крај, али је локална команда брзо извршила прикупљање снага из околине. Сазнавши да су се чете Тамнавског батаљона појавиле у селима Оглађеновцу и Дружетићима, пошто су тек ушле у Тамнаву, Команда Српских оружаних одреда у Ваљеву прикупила је око 250 војника српске жандармерије и 540 четника. Од тог броја једна половина је била употребљена за борбу а друга за опсаду.³¹ Изгледа да се батаљон овде задржао два дана, јер у „Прегледу партизанских дејстава у Србији“ за децембар стоји да су се Српски оружани одреди из Уба, удружени са четницима, сунобили код села Оглађеновца, 10 км. од Ваљевске Каменице, с комунистима и да су борбе трајале два дана. Ово се, вероватно, односи на борбе 8. децембра, када су партизани имали 11 мртвих и 16 рањених, међу којима су погинула и два командира чета. Сутрадан, 9. децембра, у школи у Осладићу једна група Немаца и четника заробила је батаљонску болницу. Санитетско особље је успело да се спасе, дон су сви рањеници заробљени и одведени у Ваљево.³² Следећег дана Штаб батаљона је одржао састанак у Оглађеновцу. Одлучено је да се упуте два нурира у Тамнаву да извиде ситуацију. После дужне неодлучности Штаб је 11. децембра закључио да се батаљон повуче назад у село Драгодол јер је непријатељ све снаге бацио на затварање друма Ваљево—Шабач. На повратку батаљон је такође имао извесних борби, тако да је у целокупној акцији имао око 22—23 погинула, јер су и заробљени рање-

ници касније стрељани. За овако кратко време то су били сразмерно велики губици за једну јединицу ове величине.

Ово је била прва акција партизанских снага у западној Србији после немачке офанзиве. Организована је на иницијативу локалног војног и партијског руководства, да би се испитао терен и утврдио пут сличним подухватима. Та акција је спречена на самом почетку енергичним реаговањем жандармерије и четника. С друге стране, ни командни надар батаљона није био на висини свог задатка. Нису претходно слате извиднице, батаљон се сувише дуго задржавао на једном месту, оклевајући у доношењу одлука, те је противник имао времена да прикупи снаге и да му буде стално на трагу. Међутим, и Српски оружани одреди су били изненађени појавом ове јединице на терену за који се сматрало да је очишћен од партизана. Они су, стога, доста споро реаговали, што је батаљону омогућило да се, и поред надмоћности непријатеља, пробије.

Док је Тамнавски батаљон покушавао да се пробије на свој терен, Ваљевски и Подрињски партизански одред држали су слободну територију око Пеце.³³ Западно од ове слободне територије, у Крупњу и Столицама, четници и белогардејци имали су своје јакне гарнизоне (белогардејци су били у Крупњу због обезбеђења подрињских рудника), одакле су стално предузимали акције у правцу слободне партизанске територије. Зато су скоро све снаге ова два одреда биле оријентисане на борбу с четницима и белогардејцима према Крупњу и Столицама. С патролама па и већим јединицама партизани су лако излазили на крај, гонећи их до самог прилаза граду. Подрињски одред је чак у два маха покушао да заузме Крупањ и Столице, али без успеха. Присуство јакних партизанских снага узнемиравало је четнике и белогардејце па су 10. децембра извршили напад покушавајући да их одбаце до Крупња. Рађевски батаљон Ваљевског одреда одбио је овај напад и стигао до самог града, али одбрана је била и сувише јака и батаљон је морао да се повуче.³⁴

Поход у Тамнаву и борбе око Крупња били су једине веће акције партизанских одреда у западној Србији пре доласка Мирка Томића, члана Главног штаба и Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Предузете на брзу руку, доста неплански, без претходног проверавања терена и јачине непријатељских снага, акције нису успеле али, због још недовољне организованости и неприпремљености непријатеља партизани нису имали веће губитке.

У време док су партизански одреди око Ваљева, водећи повремено борбе с непријатељем, успели да се реорганизују и задрже део слободне територије, јужније, у ужичком крају, Рачански батаљон преживљавао је кризу. Пре немачке офанзиве овај батаљон је био у саставу Ужичког партизанског одреда. После повлачења свих одреда у Санџак, он је остао на Тари, на својој територији. Био је састављен од две чете са око 150 бораца, углавном сељака из околних села.³⁵ Почетком децембра Радивоје Јовановић—Брадоња извршио је реорганизацију батаљона који је том приликом добио задатак да дејствује са јужних падина Повлена. Како је то била једина партизанска јединица јужно од ове планине требало је да преко Колубарског батаљона Ваљевског одреда буде повезана с партизанском групацијом у ваљевском крају. Своју активност је требало да усмери против четника и да на Тари прихвати партизанске јединице које се буду враћале из Санџака. Истовремено је требало да окупља људство које је раније припадало

Ужичком партизанском одреду.³⁶ Враћајући се из Санџака, Мирко Томић се на Тари задржао четири-пет дана. Том приликом је разговарао са члановима Штаба батаљона, дајући им инструкције за даљи рад.³⁷ После одласка Мирка Томића батаљон је кренуо према Ваљевском партизанском одреду. На том путу се сукобио с једним одредом Среског добровољачког корпуса и неким немачким и четничким јединицама па се повукао према Варди. Тог дана су две чете Колубарског батаљона водиле борбу с четницима оно Варде. Рачански батаљон, који је био удаљен свега 5 километара, није им пришао у помоћ. У то време, чини се, да су већ и Штаб батаљона и борци били деморалисани. Кад се пронела вест о појави ових комбинованих снага, закључено је да Немци поново почињу велику офанзиву у Србији, и међу борцима је завладао страх. Батаљон се повукао у село Лесковице, где је Штаб донео одлуку о његовом распуштању. Одлучено је да борци понесу оружје са собом и да се цела јединица у пролеће поново окупи. Тако је Рачански батаљон само 10 дана по свом реорганизовању расформиран. Остало је свега 20—30 људи који су се поделили у две групе: једна је кренула ка Ваљеви, осипајући се уз пут, тако да је само један њен део стигао до Колубарског батаљона. Друга група је кренула ка Тари и ту се задржала до средине јануара 1942. када је уништена.³⁸

Ово је била прва партизанска јединица у западној Србији која је расформирана после немачке офанзиве, док су за њен опстанак још постојали извесни услови. Изгледа да је батаљон распуштен због деморалисаности бораца, углавном сељана из околних села, којима је било доста ратовања и који су желели да се врате својим кућама, али и због неодлучности командног кадра.³⁹ Вест о растурању батаљона је стигла до руководиоца народноослободилачког покрета у ваљевском крају 15. децембра. Одмах су упућене три чете Колубарског батаљона са задатком да ову јединицу поново окупе. Четама су руководили Радивоје Јовановић — Брадоња и Милош Минић. Они нису успели да изврше задатак јер се људство батаљона већ било разишло па се ова група вратила у Поћуту 2. јануара 1942. године.⁴⁰ Тако је простор јужно од Медведника и Повлена остао без партизанских јединица. Јужне падине ових планина остале су небрањене, што је касније знатно утицало на судбину преосталих партизанских јединица у западној Србији.

Повратак Мирна Томића у Србију

После повлачења из Ужица, по доласку у Санџак Врховни штаб је у селу Радоињи 1. децембра 1941. одржао састанак на коме је одлучено да се у Србију одмах врати један део партијских и војних руководиоца.⁴¹ Пошто је повлачење јединица из Србије било још у току, на састанку је одлучено да се назад одмах врате: Мирко Томић, члан Главног штаба Србије и Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Никола Груловић, члан Главног народноослободилачког одбора Србије, поп Влада Зечевић, Вукола Дабић, Витомир Чворовић и Трајко Стаменковић, руководиоци народноослободилачког покрета у западној Србији.⁴² После прикупљања и реорганизовања партизанских снага које су се повлачиле из Србије, за њима је требало да пође и друга група руководиоца заједно с јединицама. На овом састанку, несумњиво, именован је и нови Главни штаб партизанских одреда за Србију, јер је онај у старом саставу престао да функционише још у новембру: Бранко Крсмановић је погинуо, Сретен Жујовић и Филип Кљајић су били рањени, Родољуб

Чолаковић је још после Саветовања у Столицама прешао у источну Босну а Никола Груловић је постао повереник за привреду у Главном народноослободилачком одбору Србије.

У ситуацији кад су пред руководством НОП-а у Србији стајали велики задаци, састав Главног штаба је морао бити у потпуности измењен. Може се са сигурношћу рећи да је Мирко Томић баш тада изабран за команданта Главног штаба НОПО за Србију уместо Сретена Жујовића.⁴³ Поред њега, за чланове Главног штаба одређени су још Душан Јерковић и Коча Поповић, који су остали у Србији.⁴⁴ Требало је да остале чланове именује Врховни штаб и пошаље натраг кад се ситуација мало среди. Убрзо су Петар Стамболић и Милинко Кушић именовани за нова два члана Главног штаба. Кад се у Врховном штабу сазнало да је Душан Јерковић погинуо, а у међувремену Коча Поповић постао командант Прве пролетерске бригаде, за члана Главног штаба за Србију именован је Радивоје Јовановић — Брадоња, који је такође био у Србији, а Мирку Томићу је препуштено да сам нађе петог члана на терену.⁴⁵ Али, Главни штаб за Србију у овом саставу никад није успео да се састане. На терен је стигао само Мирко Томић. Петар Стамболић и Миленко Кушић нису успели да се пробију. Мирко Томић је за ове промене могао да сазна тек средином јануара кад је добио писмо од Врховног штаба,⁴⁶ па је тек тада могао да у Главни штаб узме Радивоја Јовановића — Брадоњу и кооптира Милорада Милатовића.⁴⁷ Тако је Главни штаб НОПО за Србију практично деловао у саставу: Мирко Томић, Радивоје Јовановић — Брадоња и Милорад Милатовић, и то од средине јануара, а до тада је ту дужност у Србији обављао само Мирко Томић. Нешто касније изабран је и нови ПК КПЈ за Србију. Но и он се није могао окупити у предвиђеном саставу. Секретар ПК Благоје Нешковић је илегално радио у Београду, Мирко Томић је био на терену у западној Србији, Мома Марновић је био у источној, а Милош Мамић и Василије Буха у јужној Србији. У Санџаку су били Спасенија Бабовић, Љубинка Милосављевић, Срба Јосиповић и Митра Митровић, који нису успели да се пребаце у Србију па су касније распоређени на друге партијске задатке.

После краткотрајних припрема у зору, 3. децембра, испред школе у Радоњи кренула је прва група војних и партијских руководиоца назад у Србију. Њима се придружио енглески напетан Хадсон (Т. D. Hudson), а као обезбеђење одређена је Прва чета Колубарског батаљона Ваљевског одреда.⁴⁸ Још у Санџаку колона је наишла на четничку заседу. Приликом повлачења изгубили су се Никола Груловић и напетан Хадсон, док су остали срећно прешли Увац и стигли на Тару.⁴⁹ Ту су срећно упутио Колубарску чету с Владом Зечевићем и поручником Ратком Мартиновићем у Ваљево. Сам је ту остао још 4 — 5 дана, вероватно да би нашао Душана Јерковића и Кочу Поповића, који су били одређени за чланове Главног штаба за Србију, и евентуално сачекао још неку групу партизана која се враћа из Санџака. Док је боравио на Тари, Мирку је стигло наређење од Милинко Кушића да се Рачански батаљон повуче према Санџаку. Међутим, са штабом батаљона је одржано саветовање, и одлучено да Вукола Дабић и Витомир Чворовић оду у околину Ужица, прикупе остатке јединица и врате се у Санџак, а да се Рачански батаљон прикључи Ваљевском одреду.⁵⁰ Затим је Мирко Томић, с руководиоцима који су се вратили из Санџака, у пратњи једне десетине бораца кренуо и 11. децембра стигао у село Лесковице.⁵¹

Ваљевски партизански одред и Тамнавски батаљон сређивали су своје редове на свом терену, на слободној територији која се протирала на запад до прилаза Крупњу и на исток до ужичког пута и од пута Ваљево—Лозница на северу до Медведника, Јабланика и Повлена на југу. Истовремено, нешто западније према Крупњу и Соколској планини, прикупљао се Подрињски одред.⁵² Партизанска групација у западној Србији се у то време нешто смањила, услед губитана претрпљених неуспелим продором Тамнавског батаљона у Тамнаву и борбама Ваљевског и Подрињског одреда око Крупња и Столица. Известан број болесних, неспособних и колебљивих бораца је отпуштен кућама приликом реорганизације јединица, почетном децембра. У тако прочишћеним јединицама борбени морал је био добар. Због тога су оне могле и да издрже страховите напоре у току зиме.⁵³ Војна ситуација у западној Србији још је била доста сношљива. Постојала је извесна слободна територија на обронцима планина, на коју непријатељ још није нападао. Постојале су знатне количине хране која је овде пребачена из нижих крајева, одмах после офанзиве, а и залихе муниције су биле солидне. Квислиншка власт у селима Подгорине, око слободне територије, још није била чврста. Велики део Српских оружаних одреда и влади оданих четника био је ангажован против партизанских јединица које су покушавале да из Санџака пређу у Србију. Само су четници повремено нападали изазивајући сукобе на територији коју су контролисали партизани. Већих анџија није било осим две већ претходно наведене.⁵⁴

Одмах по доласку у село Лесковица Мирко Томић је најпре одржао састанак са штабовима јединица које је ту затенао. Затим је у Драгодолу одржао састанак с члановима Ваљевског и Шабачког окружног комитета, на коме је решено да се организује заједничка конференција свих војних и политичких руководилица одреда који су остали на том терену и чланова два поменута окружна комитета. Саветовање је одржано 15. децембра 1941. у Драгодолу, где се налазио штаб Ваљевског партизанског одреда. О њему нема директно писаних сведочанстава. Не зна се да ли је вођен записник, а уколико јесте, сигурно је изгубљен у току зиме. О одлукама које су тада донете сазнајемо из каснијих извештаја учесника и њихових сећања, принуђених после рата.⁵⁵ Саветовање у Драгодолу је важно јер се на њему окупиле целокупно руководство народноослободилачког покрета у западној Србији⁵⁶ и усвојило планове за даље вођење борбе у овом крају у складу с директивама Врховног штаба. Усвојени су ставови о новој форми борбе партизанских одреда у Србији, од којих је умногоме зависио њихов опстанак. Што је најважније, те одлуке су упорно спровођене све до краја постојања одреда. Због тога ћемо овом саветовању посветити више пажње.

Као командант Главног штаба за Србију и његов први члан који се враћа из Санџака, Мирко Томић је добио задатак да као делегат Врховног штаба преузме руковођење народноослободилачким покретом у Србији. Пре поласка добио је упутства за рад на терену и директиве које је требало да спроведе чим стигне у ваљевски крај, где се налазила најјача партизанска групација у Србији. У извештају од маја 1942, М. Минић каже да се закључци са саветовања, које је он одржао с војним и политичким руководиоцима Мачванског одреда, нису разликовали од директива ЦК из децембарског писма и упутства ПК о задацима партијских организација у партизанским одредима.⁵⁷ У свом извештају од јуна 1942. Р. Јовановић — Брадоња каже: „Мирно је стигао

с директивама од Врховног штаба које су се углавном подударале с нашим закључцима“ (мисли се на саветовање у Драгодолу од 4. децембра). У писму Романијском партизанском одреду од 30. децембра 1941. М. Томић каже: „Стари Груловић сигурно вас је упознао с канвим директивама од стране Врховног штаба смо послати натраг на терен. Са одредима са којима смо успоставили везу, све директиве смо спровели. Они су се вратили на своје терене да би продужили с герилским акцијама“.⁵⁸ (Он је до тада ступио у везу само с Ваљевским и Подрињским одредом и Тамнавским батаљоном). Ово недвосмислено показује да је Мирко Томић дошао у Србију с јасним директивама Врховног штаба које је требало да што пре спроведе у дело. Зато је одмах сазвао саветовање на коме је локално руководство упознао с упутствима Врховног штаба. Због тога одлуке саветовања у Драгодолу треба тражити у закључцима с претходног саветовања у истом месту, јер се сви слажу да су се они подударали, и директивама Врховног штаба које је донео М. Томић на повратку у Србију, а које су утврђене на састанку у Радоињи.

Према извештају М. Томића од августа 1942, те директиве су биле следеће: да што је могуће више задржи партизанске јединице у Србији на својим теренима; да оне наставе акције герилског карактера и избегавају фронталне борбе. Одреди треба организовати у мање чете способне за брзе покрете ради лакшег маневрисања. Одреди треба да на својим теренима, поред војних акција, развију широк политички рад међу народом, објашњавајући му да и поред изгубљене слободне територије партизани нису побеђени нити уништени, већ да се поново налазе међу њима. Јединице треба очистити од колебљивих и деморалисаних бораца. Главни штаб за Србију треба да буде на Тари или према Дрини да, уколико дође у тешку ситуацију, може прећи на „босанску страну“.⁵⁹ Све ове директиве које је Мирко Томић донео, усвојене су на саветовању. Даље је утврђено да услови за омасовљење устанка постоје на терену Посавине и Мачве. У односу на четнике Д. Михаиловића, одлучено је да се остане на Другом споразуму, односно да се четничким командантима нуди сарадња и да се борба води само против четничких јединица које буду нападале партизане. (Иста одлука усвојена је и на претходном саветовању, 4. децембра).

На саветовању је било супротних предлога, да се нпр. иде у Босну или Санџак, али су ипак ови усвојени. Постоји мишљење да је М. Томић од самог доласка имао критички став према дотадашњем раду Окружног комитета и инструктору ПК при ОК Ваљева. Од њега је одмах преузео одржавање везе с Врховним штабом и Покрајинским комитетом. Инструктор је убудуће могао да се обраћа овим форумима само преко Мирка Томића, који је примао пошту и слао извештаје у којима остали нису могли имати увид. Такође се није обазирао на процене локалног руководства које су биле резултат познавања политичке и војне ситуације у ваљевском крају, већ се доста круто држао добијених директива.⁶⁰

Одмах после саветовања радило се на спровођењу у дело његових закључака. Једна од његових одлука била је да Подрињски одред и Тамнавски батаљон одмах крену на своје терене. С територије Мачве и Поцерине партизанске јединице су се повукле још средином октобра. Стога је задатак одреда био да онупи борце који су у току немачке офанзиве напустили јединице. Како ниједан од чланова ОК КПЈ за Шабац није био на том терену, продор одреда је требало да им омо-

гући да се врате у овај крај и наставе партијски рад. У одсуству партизана у овим крајевима, у току последња два месеца, квислиншка влада је интензивно радила на обнављању своје власти. Убрзо после саветовања, штаб одреда се прикупио у Драгодолу да би припремио јединицу за извршење задатана. Одлучено је да рањени и болесни борци остану на слободној територији, јер се сматрало да ће се одред вратити чим испита терен на својој ненадашној територији. У одреду, који је тада имао око 350 бораца,⁶¹ извршена је реорганизација; створена су 2 батаљона, Мачвански и Поцерски, свани са по три чете. Штаб одреда су чинили: командант Небојша Јерновић, комесар Радован Вуковић, заменик команданта Данило Ленић, командир Поцерског батаљона био је Стеван Филиповић — Колубарац, а политички комесар Дмитар Бајалица, командир Мачванског батаљона Данило Бакић и политички комесар Александар Станковић — Лала. С Мачванским батаљоном су ишли командант и комесар одреда и четири члана ОК КПЈ за Шабац: Здравко Шестић, Вера Благојевић, Душан Остојић и Лала Станковић. Заменик команданта Данило Ленић остао је с Поцерским батаљоном, а остало партијско руководство се распоредило по четама.⁶² Одлучено је да се одред не пробија нао целина, већ одвојено по батаљонима и четама. Свака чета је добила правац кретања и задатан да се после 6 дана цео одред и партијско руководство принупе на Церу. Растурањем чланова Штаба одреда по четама онемогућено је јединствено командовање, тако да су јединице дејствовале без међусобне координације.

Мачвански батаљон је кренуо 16. децембра на Церу и на свом путу је требало да садејствује с Рађевским батаљоном Ваљевског одреда. Поцерски батаљон је кренуо сутрадан са задатком да заобиђе Крупањ и пређе друм Лозница — Завлана. Покрет одреда је одмах био примећен, тако да у извештају команде АБВЕР-а у Београду од 17. децембра, о стању НОП-а у Србији стоји: „У рејону Шапца нису наступиле неке значајне промене. Мањи остаци партизана из рејона Унице—Чачак санупљају се код Медведника и изгледа да настоје да се повуку према планини Цер.“⁶³

Чете Поцерског батаљона су кренуле одвојено, тако да је свака имала свој правац кретања. Две чете су успеле да се пробију на Цер, 20. децембра, водећи уз пут борбе с четницима. Трећа чета, с којом су ишли чланови ОК Шапца, Добросав Радосављевић, Миодраг Ивновић, Милорад Петровић и заменик команданта Данило Ленић, спустила се у село Драгодол и ту се задржала три дана, тако да није стигла на Цер у одређено време. Мачвански батаљон, који је кренуо истовремено с Поцерским, успео је да се пробије на гребен Цера, водећи уз пут борбе с четницима. Одред се прикупио на Церу 21. децембра, осим треће чете Поцерског батаљона која је закаснила. За време пробијања погинуло је око 10 бораца.

Продор чета на Церу био је много тежи него што је руководство одреда претпостављало пре поласна. На територији мачванског округа налазиле су се у то време знатне немачке снаге. У Мачви је био 697. немачки пук, а 64. полицијски батаљон и две чете 924. Ландштат-батаљона биле су у Шапцу. Један руски заштитни корпус с два батаљона, укупно око 700 људи, и један Љотићев Српски добровољачки одред са четири чете по 100 људи, такође су били у Шапцу. На овом подручју су била 3 четничка одреда с укупно 530 четника. У обновљеним жандармеријским јединицама у округу било је 177 жандарма. Немачке и белогардејске јединице биле су стационарне у већим местима, а квислин-

шне снаге распоређене по селима и у патролама на путевима, са задатком да као предстраже хитно сигнализирају сваку појаву партизана.⁴ Обнављањем власти, окупатори и квислинзи су репресалијама, стрељањем и одвођењем у логоре, застрашили народ, који је почео да отказује помоћ партизанима. Временске прилике су средином децембра биле веома лоше, чете су се кретале по вејавици и великој хладноћи, уз пут стално нападане од мањих група четника, који нису прихватили борбу, већ су само пратили чете пуцајући из даљине. Под таквим условима су се пробијали партизани, најбоље показује сведочанство једног борца. „Четнина, недићеваца и Руса-белогардејаца било је готово у свим селима. Тешко је било могуће одморити се а да нас они не нападну. Чете су биле стално у покрету, избегавале су борбу. Само смо се бранили. Али четници су нам били стално за петам. У предаху тешко се могло обезбедити храна. Није било за то времена. Муниције је било све мање, више је нисмо пленили. Трошили смо све што смо имали, а и то је било при крају. Било је доста голих и босих бораца који су ноге увијали у крпе, па чак ни тих крпа није било довољно. Зима је била страшна, права сибирсна, оружје се ледило. Тешко смо се кретали. Бандити су нас гонили, пуцали нам у ноге, хтели би да нас живе ухвате. Чували смо ноге које су тада биле некако скупље од главе. У села нисмо залазили јер су тамо били непријатељски војници. По шумама смо ложили ватре да се некако отравимо. Хране није било.“⁵

У одређено време на Церу се прикупило пет чета и већи део Штаба Подрињског одреда. Једна чета, са замеником команданта Данилом Лекићем и неколико чланова ОК Шапца, није успела да се пробије. Истог дана на Церу је одржано саветовање Штаба одреда и Штаба Мачванског батаљона с командирима и политичким комесарима чета. На саветовању је одлучено да чете још исте вечери крену на извршење задатака утврђених пре поласка одреда. Одлуке на овом саветовању донете су на брзину и без претходне анализе ситуације у којој се одред нашао. Војно и партијско руководство одреда се једноставно држало одлука донетих пре седам дана на саветовању у Драгодолу. Свако одступање од тога у том тренутку се сматрало издајством.⁶

После саветовања, чете су постројене и пред борцима су говорили командант одреда Небојша Јерковић и командант Мачванског батаљона Данило Бакић. Говорили су о тешким условима у којима се одред налази. Речено је да се не може водити рачуна о болесним и изнемоглим, а ко напусти одред, неће се сматрати за дезертера. Да би се људство сачувало, чете ће морати да се поделе на десетине и тројке да би се на пролеће опет састале.⁷ Али, и поред деморалисаности и неизвесне ситуације, само су двојица бораца напустили одред. На крају је речено да је на саветовању одлучено да чете одмах крену на терен који им је одређен. Пре поласка чета, Штаб одреда је донео одлуку да се и сам подели. Одлучено је да командант одреда Небојша Јерковић, комесар II батаљона, Александар Стојановић и секретар ОК Шапца Добросав Радосављевић пођу с II батаљоном према селу Глушици, како би организовали и одржавали везу с оним деловима одреда који остају у дубини Мачве. Комесар одреда Радован Вуковић, командант II батаљона Данило Бакић и неколико партијских радника требало је да се врате у јадарски срез и да преко осталих одреда организују везу с Главним штабом за Србију, који је остао на терену Ваљевског одреда. Затим су три чете послате у Мачву, а по једна у Јадар и Поцерину. Пошто I чета Поцерског батаљона није стигла на Цер у току

дана, на њу се даље није могло чекати, јер је постојала опасност да одред буде опкољен на Церу. Због тога су све чете кренуле 21. децембра увече у правцима који су им одређени.

Друга чета, с командиром Жином Виторовићем — Галамом, која је кренула у Мачву, наишла је пре преласна речице Јарез на заседу и морала је да се повуче.⁶⁸ После другог неуспелог покушаја да пређе Јарез, командни кадар чете био је неодлучан: да ли да се јединица врати да би се сачувала или да покуша да изврши наређење, ризикујући да буде уништена. Неодлучност руководства се преносила на бодце. Командир чете никако није успео да успоставе везу са Штабом одреда. Најзад је одлучено да се не иде у Мачву, већ да се чета врати на Цер, јер се једино тако може сачувати. Међутим, борци, већином пореклом из Мачве, нису се слагали. Осипање је почело већ приликом неуспелог преласна Јареца, када се одвојила једна десетина бораца из северне Мачве. У селу Радовашници је одржан састанак партијске ћелије на коме је закључено да се чета мора раздвојити на мање групе како би се сачувала од уништења.⁶⁹

Трећа чета с командиром Николом Сокићем стигла је у село Липолист 22. децембра и ту је провела цео дан, док су њене патроле прикупљале храну и одећу по селу. Сутрадан су о томе обавештени Немци у Шапцу и чета је морала да се повуче. У колибама близу села партизани су провели два дана и једну ноћ. Друге ноћи, 24/25. децембра, стигао је курир Штаба одреда и саопштио да је командант одреда Небојша Јерковић наредио да се чета подели на мање групе и тако крене даље.⁷⁰

Четврта чета се, још на путу према Радовашници, 22. децембра, скоро осула. Неодлучност команде чете утицала је на људство које је оценило да се у Мачви и Поцерини не може одржати, а назад се није смело. Људи су се одвајали од чете да би што пре стигли у своја села непримећени и да би се сакрили. Команда чете је одлучила да се с преосталих 12 бораца повуче и пређе у Босну. На том путу ова група је била нападнута од четника који су је гонили све до Дрине. У тим борбама неколико бораца је погинуло, неколико се удавило понушавајући да преплива реку и само је неколицина успела да умане, али наредних дана и они су били ухваћени.⁷¹

Једино је V чета с командиром Исаилом Максићем стигла комплетна у Мачву, 23. децембра, источно од села Липолиста. Партизани су три дана провели кријући се по колибама, само 4 километра удаљени од Шапца. Међутим, кад су откривени, убрзо је о томе обавештена немачка команда и против њих је одмах ангажована једна немачка јединица, једна јединица Српске добровољачке команде и један четнички одред. Ова немачко-квислиншка група је напала партизане који су под борбом почели да се повлаче према путу Шабац—Табановић. Борба је трајала до вечери, кад су се Немци и четници повукли. Те ноћи је одржан састанак у чети, на коме је одлучено да се она разбије на мале групе или појединце који ће се склонити код својих рођака и пријатеља до пролећа, кад је договорено да се сви поново окупе.⁷² Тако су до 28. децембра све четири чете које су биле упућене у Мачву и Поцерину биле распуштене. Већина људства из ових чета је похватаана или се предала непријатељу.

Шеста, Лозничка чета сишла је у село Петковицу, где је провела само дан и ноћ, па се одмах вратила на Цер. Ту се једна група Мачвана одвојила и разишла по својим селима. Остали део чете се вратио на

Цер, где је провео 2—3 дана, водећи борбе с четницима. Ова група се затим упутила према Темеришу, где је оставила Веру Благојевић код њених рођана, а затим се упутила у Јадар. Ту је донесена одлука да се чета распусти наоко би се лакше одржала. Један део је отишао у Доњи Јарак и убрзо се растурио. Друга група је намеравала да пређе у Босну, али је 28. децембра разбијена.⁷³

Од целог одреда на окупу је остала још само Прва чета. Она је последња кренула из Драгодол тако да је на Цер стигла 22. децембра, над је одред већ био отишао на извршење свог задатка. Одатле су послати курири да ухвате везу с осталим четима, али у томе нису успели. Затим су Данило Лекић, Стеван Филиповић и Добросав Радосављевић, с два курира, кренули да ухвате везу с одредом. Ова група се још на Церу раздвојила. Добросав Радосављевић с једним куриром отишао је према Мачви, где се нашао с Небојшом Јерковићем и комесаром одреда Лалом Станковићем. Данило Лекић, Стеван Филиповић и други курир кренули су натраг на свом одреду, али су уз пут залутали. У селу Трбовљу ушли су у једну кућу у којој су били четници. Данило Лекић и курир успели су да побегну, а Стеван Филиповић је ухваћен. Данило Лекић се затим вратио у Драгодол. Чета је партијске раднике допратила до њиховог терена, а затим се вратила сама на слободну територију.⁷⁴

Штаб одреда који је кренуо у Мачву, стигао је 25. децембра у село Бела Рена. Ту им се придружио секретар ОК Добросав Радосављевић. У тој групи је било укупно 9 људи: Небојша Јерковић, Радован Вуковић, Данило Бакић, Лола Станковић, Мика Граор, Моша Срњић, Добросав Радосављевић и два курира. Од њих су се 27. децембра одвојили Радован Вуковић и Данило Бакић, а остали су те вечери заноћили у селу. Тада је наишла једна патрола припадника Српске добровољачке команде, отворила ватру на кућу и одмах се повукла. Мислећи да су опкољени, у кући су извршили самоубиство Небојша Јерковић, Лала Станковић, Мика Граор и Моша Срњић. Добросав Радосављевић и други курири су се спасили, јер су те вечери отишли у суседно село да би се информисали о ситуацији у околини.⁷⁵

Овај одред, са око 350 бораца, разбијен је за непуних 10 дана. Одред није страдао у борби с непријатељем, већ су борци уништавани пошто су се поделили на групе. У извештају од маја 1942. М. Минић наведе аузрок пропасти ово гонимца лежи углавном у лакомислености команде и да се само једна чета с Данилом Лекићем — Шпанцем вратила на слободну територију. И Радивоје Јовановић — Брадоња у свом извештају од јуна 1942. наведе да је одред уништен грешком командног особља и да је и оно изгинуло.

Још док се одред на Церу спремао да крене у Мачву, четници су о томе обавестили Окружно начелство у Шапцу, а одмах затим је обавештено и Министарство унутрашњих послова у Београду. Веровало се да партизани јаким снагама крећу у Мачву. За предстојеће борбе нарочито су ангажовани Недићеве оружани одреди, чија је улога у обрачуна с партизанима све више расла. Ово је била прва велика акција нвислиншких оружаных формација против НОП после учешћа у офанзиве на Ужице. Према плану српске нвислиншке владе, требало је да Српски оружани одреди на тај начин стекну поверење Немаца, који ће им убудуће дати већу помоћ и подршку. Та замисао је углавном остварена и нвислиншке оружане снаге одиграће одлучујућу улогу у обрачуна с осталим народноослободилачким одредима у западној Срби-

ји у зиму 1941/42. године. Супротно очекивању да ће се сукобити с великим партизанским одредом, припремљене квислиншке јединице су наишле на поједине чете које су се већ после првих чарки делиле на групице, неспособне за већа самостална дејства. Тако је на самом крају 1941. године почела хајна на борце и руководиоце Мачванског партизанског одреда, који су се разишли по Мачви. У гоњењу су се нарочито истицали четници који су још и следећа три месеца претресали села и проналазили преостале партизане. Тако је уништен највећи број бораца и целокупно партијско и војно руководство једног од највећих одреда у Србији. Квислиншка штампа је све до априла 1942. доносила извештаје о хватању и убијању бораца и руководиоца Мачванског одреда.⁷⁶ О борбама против партизана у Мачви говоре многи извештаји Министарства унутрашњих послова Недићеве владе.⁷⁷ У једном од наведених извештаја се каже да је убијено 37 комуниста, а ухваћено 112. Из овога се види да је организовани отпор био веома слаб и да је већина бораца ухваћена тек после разбијања јединица. Руководиоци су најгоре прошли, јер су пружали отпор а, уколико би се предали, касније су ликвидирани. Немогуће је утврдити колико је бораца Мачванског одреда избегло прогоне. У свом сећању М. Батановић каже да је уза све тешкоће око 100 бораца успело да се сачува у тону зиме.

Тамнавски батаљон је, нао што смо већ видели, још почетном децембра покушао да се пробије у Тамнаву и испита ситуацију на терену на коме је раније оперисао. Но, наишао је још у Подгорини на снажан отпор непријатеља, који се већ консолидовао и није дозвољавао било какве испаде на територију на којој је већ два месеца обнављана квислиншка власт. После саветовања у Драгодолу, батаљон је пребачен у село Лопатањ, где је извршена његова реорганизација. Том приликом су му прикључени остаци IV батаљона Посаво-тамнавског одреда, укупно 25 људи, који је тек стигао из ужичког краја с Андријом Мазинањиним. Батаљон је тада имао четири чете са по 40 до 50 бораца. Извршена је измена командног кадра, тако да је командант батаљона постао Добросав Симић, политички комесар Миле Васојевић, а члан Штаба Андрија Мазинањин.⁷⁸

У складу с одлукама саветовања у Драгодолу, да свана јединица пође на свој терен, Тамнавски батаљон је добио задатак да иде у Тамнаву. После извесних припрема чете су биле спремне да крену на извршење добијеног задатка. Четврта чета, која је била одређена да дејствује као самостална јединица, уништена је 24. децембра при преласку друма Ваљево—Шабац, само су се четири борца спасла и прикључила батаљону. Преостале три чете, са око 130 људи, које су кренуле заједно, успешно су стигле у Тамнаву, водећи уз пут непрестано борбе с једним четничким одредом.⁷⁹ У тим борбама рањен је у руку Добросав Симић, командант батаљона. Док је четнички одред имао задатак да стално узнемирава партизане, не испуштајући их из вида, остали четници су прикупљали своје снаге да би им задали одлучујући ударац. Штаб батаљона је осетио да му предстоји уништење уколико настави дејства на предвиђеном плану. Зато је донео одлуку да напусти Тамнаву и врати се на слободну територију, одакле је пошао. При повратку, батаљон је водио борбе с четницима, који су се прикупљали из Поцерине, Мачве и Подгорине да би му спречили повлачење. Захваљујући брзом реаговању командног кадра у новонасталој ситуацији, јединица је успела да на време пређе преко друма Ваљево—Шабац и стигне на слободну територију у Поћуту, 29. децембра 1941.

У овој акцији батаљон је користио нека искуства из претходног неуспелог продора у Тамнаву. Још пре поласка постављен је реалан циљ покрета и процењена снага непријатеља, распоред његових јединица и начин дејства. Због тога се батаљон кретао брзо, не задржавајући се уз пут да непријатељ не би могао да концентрише јаче снаге и затвори обруч око њега. Циљ батаљона је био да прође кроз што већи број села, да би се народ уверио да партизани нису уништени. Уз пут је требало разбијати сеоске страже, четничке патроле и мање јединице Српске жандармерије. Батаљон је овај задатак доста добро обавио, мада уз знатне губитке, јер је цела једна чета била уништена.⁸⁰

Колубарски батаљон Ваљевског одреда, после немачке офанзиве на Ужице, прикупио се на територији села Лесковице, Брезовице и Сушице. Задатак му је био да обезбеђује слободну територију оне Лесковице и Поћуте, постављајући заседе на путу Ваљево—Ужице. Пошто непријатељ није предузимао веће нападе на слободну територију, батаљон није имао већих борби, па је више пажње посветио лечењу рањених и промрзлих бораца. Само је повремено узнемираван од четничких група из околних села. У то време извршена је реорганизација батаљона. Нене чете су попуњене, а у руководећем саставу су извршене измене. У његов састав ушла је Паланачка чета са 50 бораца. Батаљон је тада имао укупно пет чета са 260 бораца. За команданта је одређен Миша Дудић, за политичног комесара Ђиница Јовановић — Шпанац, за заменика команданта Драган Татовић и заменика политичног комесара Андра Савчић.⁸¹ Одмах после саветовања у Драгодолу две чете овог батаљона су биле упућене према Варди и Косјерићу, да би контролисале правце који воде из Ужице на Маљену и тиме ојачале слободну територију Ваљевског одреда. Чете су 16. децембра изненадиле Црногорски (Косјерички) четнички одред, јачине 230 четника, нанеле му велике губитке и стекле знатан плен. Међутим, како је ова партизанска група водила неколико дана непренидне борбе с четницима, а није имала везу с другим партизанским јединицама, морала је да се повуче у село Лесковице.⁸² Једна чета Колубарског батаљона је учествовала у походу групе, коју су предводили Радивоје Јовановић — Брадоња и Милош Минић, са задатком да принуђени растуерено лјудство Рачанског батаљона и јединицу поново организује. Овај подухвата, као што смо већ видели, није успео, да се група необављена посла вратила у Поћуту.

На саветовању у Драгодолу је било одлучено да Колубарски батаљон продре у Колубару. Због ангажованости чета на разним задацима није се одмах пришло овом задатку, па је јединица тек почетком јануара почела да се принуђава у Поћути.⁸³ У колубарском срезу квислиншка власт је била обновљена, а четници и жандармерија су имали упоришта у многим местима, јер је народ у време постојања слободне територије у овом крају био привржен НОП-у. Батаљон је зато добио задатак да прокрстари Колубару, подигне морал народа и повене се са симпатизерима. Према процени политичног руководства, то би имало великог одјека, јер је пропаганда квислиншке власти, која је овде била врло активна, говорила да су партизани уништени. Осим тога, било је важно да Окружни комитет успостави везу с том територијом, коју је изгубио крајем новембра и коју није могао успоставити због четничког терора.⁸⁴ Батаљон је кренуо 8. јануара 1942. из села Лесковице, успешно прешао село Крчмар и наставио продор прено северних огранака планине Маљен, стално водећи борбе с четницима.⁸⁵ Јединица је 13. јануара стигла у село Славковицу, и то је била крајња тачка докле је штаб

батаљона планирао да продре. Ту су борци преноћили и увече одржали конференцију с мештанима. За то време, у Начелству шабачког округа ужурбано су се припремали да спрече продор партизана према Мионици и преко пруге Љиг—Горњи Милановац. Од 11. до 15. јануара, против партизана су ангажоване знатне непријатељске снаге: део четничког одреда војводе Будимира и део IX добровољачког одреда, с укупно 300 људи, и део Лозничког четничког одреда војводе Темшановића, са 130 људи.⁶⁶ Батаљон је због тога морао да се повуче из Славковице на Убу и врати на слободну територију.

Ово је последњи покушај продора једне партизанске јединице на своју територију. Карактер дејства партизанских одреда током децембра 1941. и у првој половини јануара 1942. огледа се у покушајима да обнове свој утицај у Мачви, Поцерини, Тамнави и Колубари. У тим покушајима одреди су се увек ослањали на слободну територију, на коју су се у случају неуспеха враћали да би консолидовали своје редове. Сви покушаји јединица да се врате на своје терене били су у складу с одлукама саветовања у Драгодолу: да се одреди разбију на мање јединице које ће дејствовати на својим теренима. То је само даље спровођење директива Врховног штаба, које је Мирко Томић донео у Србију. Поноравајући се овим наређењима, све јединице које су у децембру 1941. и јануару 1942. покушале да се домогну својих терена, морале су да сиђу из виших планинских у ниже равничарске пределе. Међутим, овде је било теже водити борбу не само због равничарског терена већ су ту и насеља била гушћа, сеоске страже бројније, а комуникације развијеније, што је непријатељу омогућило боље маневрисање јединицама. Оштра зима с дубоким снеговима још више је отежавала положај јединица на неослобођеној територији, које би на огољеном терену одмах биле уочене, или су њихови трагови лако праћени на снегу.

У овим покушајима није било већих војних ни политичких резултата. Нису вођене веће борбе у којима би могло да се дође до муниције. На политичком плану, у народу је остављен неповољан утисак због неуспелих акција. Власти су вршиле репресалије над становништвом, које се, већ поколебано, ретко усуђивало да помаже партизана. Због тога су све преостале партизанске снаге поново морале да се повуку у планине, на слободну територију, стенавши извесна искуства која касније нису искористиле. У овим покушајима је изгубљено укупно шест партизанских чета и највећи део руководећег кадра из Мачве. Повећан је број рањеника, а залихе муниције су смањене и велики део ратног материјала и хране изгубљен. Све то је утицало на опадање борбеног морала. Због великих губитана и разређености јединица, и постојећа слободна територија је постала несигурна.

СРБИЈА У ПЛАНОВИМА ВРХОВНОГ ШТАБА НОПОЈ И ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА КПЈ

На првом састанку Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, после повлачења из Ужица, у Радоињи 1. децембра 1941, предмет централног разматрања била је ситуација у Србији. Руководство НОП је провело у Санџану, у околини Нове Вароши, око 15 дана, и ту је настојало да консолидује јединице које су пристизале из Србије и да успостави прекинуте везе с војним и политичким форумима у земљи. За то време, а и нешто касније, руководећи центар НОП готово свакодневно је разматрао ситуацију у Србији и анализирао новонастале ус-

лове и могућности за обнављање оружане борбе у овој покрајини. Као резултат Покрајинском комитету и окружним руководствомима, с упутствима — како пребродити кризу устанка и поново преузети иницијативу. С обзиром на то да је Мирко Томић, као једини члан ПК КПЈ за Србију и Главног штаба Србије који је успео да се пребаци назад преко демаркационе линије, ове директиве спроводио с великом упорношћу, ми ћемо о њима више говорити. Циљ тог истраживања биће: колико су упутства Врховног штаба НОПОЈ и Политбироа ЦК КПЈ и њихово круто спровођење на терену, уза све остале факторе, утицали на судбину преосталих партизанских јединица у западној Србији.

После повлачења из Ужица, Врховни штаб и Централни комитет су изгубили везе с осталим штабовима и јединицама у земљи и партијским форумима, осим с источном Босном и Црном Гором. Нема сумње да је велико интересовање владало у руководећем центру НОП о стању у осталим покрајинама, нарочито на бившој територији Ужичке републике. Оцена војне и политичке ситуације у Србији донета је први пут после њеног напуштања на седници Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, 7. децембра 1941. у селу Дренови код Пријепоља.⁸⁷ Због прекинутих веза с осталим партијским и војним руководствомима у земљи, нису постојали поуздани извори информација о правом стању НОП. Једини извори података на којима су могли да се заснивају закључци руководства НОП, били су борци и руководиоци који су, прелазећи преко Увца, стизали у Санџак. Повлачећи се неорганизовано испред немачких трупа, они нису били у могућности да процењују ситуацију у дубокој позадини непријатеља. Тако су се закључци Централног комитета и Врховног штаба заснивали углавном на непотпуним и непоузданим подацима, слободним проценама и претпоставкама. На проценама војне ситуације у Србији утицала је чињеница да се сачувао највећи део јединица које су се повлачиле. И поред извесног осипања приликом повлачења, борци из Србије су остали у својим четима и батальонима. На основу тога да су се сачувале готово компактне партизанске формације које су биле на удару немачких дивизија, Врховни штаб је могао да претпостави да стање оних јединица које су остале у позадини непријатеља, у најмању руку мора да буде слично, ако не и боље. Зато се веровало да су се иза непријатељских трупа на својим територијама задржале знатне партизанске снаге и да ће оне после реорганизације поново преузети иницијативу. Потцењена је улога четника, за које се веровало да су после претрпљеног пораза у сукобу с партизанима код Ужица доживели војни и политички слом и изгубили углед. И за Недићеву владу се веровало да је компромитована у народу сарадњом с Немцима.⁸⁸ Услед оваквих процена у руководећем центру НОП преовладало је уверење да ће народноослободилачки покрет у Србији ускоро пребродити кризу и обновити иницијативу сопственим снагама. Одлучено је да се од укупног броја бораца који су се повукли из Србије једна половина задржи при Врховном штабу а друга, с војним и политичким руководиоцима, врати на своје терене.

Из врло интензивне активности Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, у то време, остао је велики број докумената упућен разним војним и партијским форумима, из којих се може видети њихово уверење да су се партизанске снаге сачувале и да НОП у Србији није доживео пораз. У писму које је ЦК КПЈ упутио 14. децембра 1941. из Нове Вароши — Покрајинском комитету Србије каже се: „Повлачење партизанских јединица из Ужица и неких других места не представља

неки осетљивији војни пораз. Партизанске јединице сачувале су своју живу снагу док су истовремено задале јане ударце непријатељу, а то је главни циљ партизанског ратовања. И у политичком погледу повлачење из Ужица не значи за нашу Партију пораз. Напротив, масе знају ценити народну власт која је месецима постојала на слободној територији.⁸⁹ Када је Милован Ђилас из Нове Вароши известио Врховни штаб да ситуација у Србији није баш повољна, као што је оцењено у Дренови, Тито му 28. децембра пише из Рогачице: „Ти, Вељко, сувише црно гледаш на ситуацију у Србији. По твом мишљењу, нема у Србији никаквих партизанских трупа. То није тачно. Само око Ваљева Ваљевски одред броји 1.500 људи. Исто тако на осталим секторима постоје партизанске чете које воде жилаву борбу с недићевцима и Немцима. Јуче смо добили једно обавештење из Београда да је код Лесновца пришао српским партизанима један део бугарске војске и да заједно води борбу против Немаца и Недићеваца“.⁹⁰ У писму Централном комитету КП Словеније од 1. јануара 1942. Тито поручује: „У Србији се стање битно правља и то је само доназ да никаква сила не може уништити партизански покрет. А у једном погледу немачка офанзива чан је од користи, данас у Србији осим партизана нема никакве друге оружане формације коју би помагао српски народ. Дража Михаиловић, који је пасивно посматрао херојску борбу партизана против огромне немачке надмоћности, побегао је у нека босанска брда заједно са 200 људи, кољико му је остало после разбијања од стране наших трупа.“⁹¹

Каква је била представа Врховног штаба и Централног комитета о стању НОП у Србији говори писмо овог највишег руководећег партизанског центра Покрајинском комитету Србије, почетком јануара 1942. Из писма се види оптимистична оцена, али се не знају извори података на основу којих се дошло до ованких судова. „Непријатељ је успео да туче наше положаје, али не и да потуче нашу живу снагу. Партизански начин ратовања и овде је доказао да су партизани сила с којом непријатељ мора, хтео-не хтео, рачунати као са опасним противником. Дакле, ми нисмо потучени, наша жива снага је сачувана. Може се рећи да смо на једном делу Србије претрпели извесне неуспехе и доста материјално оштећени. У читавој ствари најважнији је губитак једне слободне територије, наше базе, која нам је, обично, послужила за даља развијања наше анције. Иначе, наше јединице остале су на онупу и на своме терену, осим једног малог броја позваних ван Србије ради извршења извесних задатака. Партизански рат је настављен и на неким местима непријатељ је већ поново угрожен. Ето данас добисмо депешу следећег садржаја: „Јаче снаге партизана опнолиле су Чачан и ударају на Ужице. Немци немају поверења у недићевце и не дозвољавају им да држе странку, ради чега недићевци саботирају борбу и долазе партизанима.“⁹² И у писму Главног штаба НОПО за Хрватску почетком јануара Тито поручује: „У Србији после немачке офанзиве партизански одреди постижу сваким даном све веће успехе. Народ је на нашој страни. Четничке банде разјурене су или се крију по забаченим пределима.“⁹³

У овим проценама постојало је неколико фактора који нису могли бити сагледани у довољној мери, а битно су утицали да НОП у Србији после немачке офанзиве западне у кризу. Немачке оперативне дивизије су незадрживим продором на ослобођену територију поколебале уверење устаника да се против њих може успешно борити као против посадних дивизија, састављених од трећепозицаца, у лето 1941. Безуспешан отпор Немцима утицао је на деморалисање бораца, а њихо-

ве репресалије су изазивале страх у народу који је све мање био спреман да помаже партизане. Преласком на герилски начин ратовања, на који борци нису били навикли, и удаљавање јединица са матичне територије такође је уносило колебљивост међу борце. Веома неповољна околност је била и долазак зиме, која је отежала услове за ратовање. Више од немачких елитних дивизија борце је деморалисало непријатељство с четницима Драже Михаиловића. Започињање грађанског рата у новембру 1941. изазвало је велику потиштеност људи и масовно напуштање одреда.⁹⁴ Тако је, у условима отежаног ратовања, братоубилачког рата и под претњом Вермахта, чије су дивизије биле пред Москвом, а немачка пропаганда најављивала сваним даном њен пад, број партизанских бораца у западној Србији крајем 1941. сведен на једну десетину, у односу на стање у јесен исте гонине.

Несхватљиво је како су ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ могли овако оптимистички проценивати стање НОП у Србији, имајући у виду ситуацију у којој су се налазили. У веома неповољним условима, по зими, дубоком снегу и великој хладноћи, на пасивном и сиромашном терену, без хране, нашли су се руководиоци НОП, заједно с борцима и масом избеглица. Била је то ситуација опште неизвесности, јер се још није знало хоће ли Немци прећи демаркациону линију и напасти. Напред, у Санџаку, у непосредној близини, злокобно су претили италијански гарнизони. Почетак борбе с четницима ослабио је основу ослободилачког покрета и отворио перспективу грађанског рата. Читајући документа Врховног штаба и Централног комитета из тог времена, може се уочити да је једна мисао стално присутна: у време кад се руководиоци НОП налазили у овако деликатној ситуацији велике наде полагане су у Србију, у коју су још дуго били уперени погледи пуни очекивања. Замах устанка и ослободилачког покрета у Србији тог лета, није се могао лако заборавити. Њен географски положај у Југославији и антигерманско расположење становништва били су фактори који су обећавали да ова покрајина не може бити тако брзо изгубљена. Свест о обиму слободне територије и успесима устаника није могла лако да избледи у бораца и руководилаца народноослободилачког покрета. Прилазећи анализи ситуације с оваквим предубеђењима, руководство НОП је у Србији имало велике планове.

Пишући о делатности Партије у то време. В. Глишић на једном месту каже: „Централни комитет КПЈ, под утиском народноослободилачког покрета у Србији 1941. године, имао је намеру да се поново врати у Србију, зато је послао партијске кадрове у Србију, рачунајући да ће с њиховим повратном поново распламсати борба. . .“⁹⁵ Ми нећемо истраживати да ли је Врховни штаб стварно желео да се врати у Србију, већ ћемо се позабавити једном другом идејом, која је била присутна код руководства НОП-а, а која је ову покрајину фаворизовала.

Почетком децембра 1941. дошло је до великих промена на светској ратној сцени. Због тога су Врховни штаб и Централни комитет закључили да је близу слом фашистичких сила и завршетак рата. У свом говору поводом прославе годишњице октобарске револуције, у Москви је 7. новембра 1941. Стаљин рекао да ће се рат завршити 1942. године.⁹⁶ Ниједан југословенски комуниста у то време није сумњао у непобедивост Црвене армије. Када је 6. децембра 1941. Радио-Москва објавио да је тог дана почела совјетска противофанзива,⁹⁷ претпостављено је да предстоји брзи слом Немачке. Улазак Сједињених Америчких Држава у рат, 7. децембра 1941, још више је појачао то уверење. Ти догађаји

су процењени у Врховном штабу и Централном комитету, па се убеђење о брзом завршетку рата може уочити у директивним писмима која су они слали партијским руководствима у свим деловима Југославије, у децембру 1941. и јануару 1942. године.⁹⁸ У вези с предстојећим брзим сломом фашистичких сила, по оцени Централног комитета, настала су важна померања у међународним односима, која се одражавају и у Југославији. Брзи завршетак рата, процењено је, уочиле су и снаге контрареволуције. Стога долази до све већег међусобног повезивања четничког покрета Д. Михаиловића и квислиншке владе у Србији и њихове сарадње с окупатором у борби против Комунистичке партије и народноослободилачког покрета. Тај процес је почео нападом четника Драже Михаиловића на партизанае у Ужицу, почетком новембра 1941. Због тога је у Централном комитету закључено да је дошло време да почне „друга етапа“ борбе, да се са ослободилачког рата пређе на револуционарни, класни обрачун с буржоазијом и снагама које по сваку цену желе да сачувају капиталистички друштвени поредак и монархију.⁹⁹

По оцени Централног комитета, у предстојећем класном обрачуну, Србија је требало да има одлучујућу улогу. Њена важност се огледала у геостратешком положају у Југославији и на Балкану, а нарочито у односу унутрашњих политичких снага.¹⁰⁰ Ова мисао је први пут изражена на седници ЦК КПЈ у Дренови, 7. децембра 1941. Поново је разматрана на саветовању у Иванчићима, код Олова, 7. и 8. јануара 1942, и на партијском саветовању у Фочи, 25. фебруара исте године.¹⁰¹ У кратком временском периоду, од повлачења са слободне територије Уничке републике, руководство НОП је морало да разматра крупне војне и политичке промене на међународној и унутрашњој сцени. У неповољним условима прекинутих веза с Коминтерном и партијским руководствима у земљи, у Централном комитету је закључено да југословенској револуцији предстоји „друга етапа“ борбе, која се мора одиграти у Србији. За нас је важно уочити несклад између стварног стања народноослободилачког покрета у Србији и оног које је процењено у руководећем центру НОП.

Права ситуација у Србији је била: да је НОП стварно доживео пораз и осипање и да је број бораца био многоструко мањи него што је процењено. Губици у партијским кадровима су довели до знатне војне и политичке дезорганизације јединица. Уништавањем партијских ћелија и упоришта на терену и повлачењем кадрова у одреде отежани су услови за вођење борбе. Окупатори и квислинзи у Србији су вршили веома обимне припреме за коначан обрачун с устаницима. (Врше се промене у административној управи, политичке припреме, пропаганда и терор, повећање квислиншке војске и њено прилагођавање тактици партизана.) На другој страни, по оцени руководства народноослободилачког покрета, у тренутку над Србија добија у важности, војној и политичкој, партизанске снаге у овој покрајини, које су већ пребродиле кризу, треба ојачати враћањем једног дела јединица из Санџана. Број бораца које је требало вратити у Србију није био велик, јер је процењено да ће се НОП у Србији поново разбуктати и да је потребно послати само партијске и војне руководиоце, који ће у пролеће руководити још већим замахом устанка него у лето и у јесен претходне године. Због тога су, заједно с борцима, у Србију у више наврата, што ћемо видети касније, упућиване директиве у којима стоји да партизански одреди треба по сваку цену да остану на својој територији и да ту проведу зиму како би се у пролеће омасовили. Оваква наређења

Врховног штаба, Мирко Томић је настојао да спроведе до краја постојања партизанских одреда у западној Србији. То ће, видећемо, бити од велике важности за њихов опстанак у сукобу с окупаторима и квислинзима. Њихов положај је постао с временом још тежи пошто други део плана — враћање јединица и кадрова из Санџана у Србију — није успео.

Понушај враћања партизанских јединица из Санџана у Србију

Видели смо да је већ после саветовања Врховног штаба и Централног комитета у Радоињи, у Србију враћена једна група бораца и руководиоца НОП-а. За њима је требало да пођу и остале јединице чим се реорганизују. У то време још је трајало повлачење партизана из Србије, који су у групама прелазили Увац и пристизали у Радоињу, преко Кокиног Брода. Срећна околност за устанике је било то што је Штаб италијанске дивизије „Пустерија“, под утиском снажног напада партизана на Пљевља, почетком децембра, повукао своје посаде из низа места у Санџану. Италијани су 4. децембра напустили Нову Варош, а истог дана су је запоселе Златарска и Моравична партизанска чета. Кад се у Врховном штабу сазнало за ослобођење овог места, Тито је одмах тамо послао чланове Врховног штаба и Централног комитета — Александра Ранковића, Милована Ђиласа и Иву — Лолу Рибара, који су били у Радоињи, са задатком да прихватају јединице које стижу из Србије и раде на њиховом реорганизовању. Они су стигли у Нову Варош већ 6. децембра. Овде је претходног дана стигао и део партијског и војног руководства из Србије и једна група партијских радника. У граду је одмах успостављена команда места, а у околини створена слободна територија која је обухватала 14 села овог среза и планину Златар. У једном селу под Златаром смештена је партизанска болница, која је ту остала све до 5. фебруара 1942. године. Партијски радници су наставили политички рад који је прекинут у Ужицу.¹⁰² Одмах по доласку у Нову Варош, 6. децембра, делегати Врховног штаба, Ранковић, Ђилас и Рибар, послали су извештај Титу, у коме га обавештавају: „У Радоињи смо ствари углавном средили и свршили (мисли се на прихватање партизанских јединица). Повратак у Србију могућ је сада (у документу подвучено — Д. А.). С обзиром на ово и све друго, мислимо да је потребно да се што пре видимо и о свему договоримо.“¹⁰³ Из писма се не може закључити на чији се повратак у Србију конкретнио мислило.

Друга седница Врховног штаба и Централног комитета после повлачења из Србије била је у Дренови код Пријепоља. Седници су присуствовали чланови Централног комитета и Врховног штаба, Тито, Кардељ, Ранковић, Ђилас, Жујовић и, вјероватно, неко од чланова ПК Србије.¹⁰⁴ Иако нема сачуваних докумената о овом састанку, његове одлуке се могу реконструисати на основу касније преписке.¹⁰⁵ Поред разматрања општих војних и политичких питања, што смо већ видели, овде је одлучено да се у Србију одмах врате чланови Главног штаба и Покрајинског комитета Србије: Спасенија Бабовић, Петар Стамболић, Миленко Кушић, Србољуб Јосиповић и Здравно Јовановић. Они су упућени у Нову Варош са задатком да раде на прихватању и реорганизовању јединица које су пристизале из Србије. Касније, кад услови буду повољнији, они би се с борцима вратили на своје терене. Ранковић, Ђилас

и Рибар су добили задатак да се заједно с њима врате у Нову Варош и помажу им у том послу.

Последња партизанска јединица која се организовано повукла из Србије, стигла је у Нову Варош 9. децембра. Био је то део Крагујевачког партизанског одреда са око 200 бораца.¹⁰⁶ Како су се дуже задржали на реокупираној територији у западној Србији, борци и руководиоци су нешто боље познавали ситуацију с друге стране демарнационе линије. На основу првих поузданијих података могли су се и критички испитати закључци последњег саветовања. Већ сутрадан, 10. децембра, у свом извештају делегати Врховног штаба јављају Титу из Нове Вароши: „Цану, Србу и остале српске другове шаљемо сутра за Србију, где су апсолутно потребни. Положај у Србији је стварно тежи но што смо га ми гледали задњи пут у Дренови, и потребно је њихово хитно присуство као и присуство наших одреда.“¹⁰⁷ У одговору на ово писмо, већ сутрадан, Тито се слаже са слањем партизанских јединица у Србију али са извесном опрезношћу. . . али, потребно је ипак да имамо минимум гаранција да ће те чете стигнути на терен куда их шаљемо, а зато је потребно да имамо означен правац, односно да оду најпре извиђачи да би испитали правац кретања.“¹⁰⁸ При том је, вероватно, имао у виду случај с Н. Груловићем, о коме га је Ђилас већ известио у писму од 3. децембра. Зато Тито, у истом писму, саветује да се формирају мање чете које ће као извиднице испитивати терен на територији Србије.

У Санџану су у то време биле следеће јединице које су чекале на повратак у Србију: Други шумадијски одред са 190 људи, Први чабански батаљон са 150 људи, Први ужички батаљон са 180 људи, Други ужички батаљон са 200 људи, космајски одред са 130 и Посаво-тамнавска чета са 50 људи.¹⁰⁹ Стање бораца није било баш најбоље. А. Ранковић и Лола Рибар, у писму од 10. децембра, кажу да се јединице које су стигле из Србије налазе „у врло лошем моралном, физичком и здравственом стању“ и да нису способне било за какве веће акције. На лоше стање јединица из Србије жали се и М. Ђилас у писму од 23. децембра.

Судећи по активности Врховног штаба НОПОЈ и Централног комитета КПЈ, идеја о повратку у Србију им је била једна од најважнијих преокупација у то време. Покушај реализације те идеје био је почетак борби да би се ослободила долина Лима и проширила слободна територија у Санџану, која би служила као база за даље акције према Србији.¹¹⁰ Концентрација немачких снага у рејону Новог Пазара приморала је Врховни штаб да привремено одустане од овог плана. Наиме, оцењено је да ће Немци покушати продор из долине Ибра и Рашке преко Новог Пазара на Сјеници, Пријепољу и Новој Вароши. Страхујући од тог напада, који би угрозио слободну територију на којој су се принупљале и организовале партизанске јединице, Врховни штаб је ангажовао снаге које су му биле на располагању за затварање тог правца. Али страховања су се показала неоправдана јер су се Немци ускоро повукли.¹¹¹ Ипак, један део бораца из Нове Вароши је упућен на Сјеници, а једна група је позвана да уђе у састав Пролетерске бригаде. Истовремено су позвани А. Ранковић и Лола Рибар да с Врховним штабом пођу у источну Босну.

У Санџану је остао само М. Ђилас да настави започети рад.¹¹² Средином децембра, Врховни штаб и Централни комитет су прешли у источну Босну, због чега се одустало од операција у долини Лима. Ондах затим, Ђилас је послао М. Кушића у ужички крај са задатком да принуци преостале партизанске јединице и доведе их у Нову Варош.

Тако је последња група партизана из Србије стигла у Санџак 18. децембра. У писму од 22. децембра, из Руда, Тито је затражио од Ђиласа да му пошаље извештај о ситуацији у Санџаку и новостима из Србије.¹¹³ Ђилас је већ сутрадан послао извештај који је био исцрпнији и прецизнији од претходних. У међувремену су у Нову Варош стигли Милинко Кушић и Светислав Стефановић — Ћећа из чачанског краја и Витомир Чворовић с Таре, од којих је Ђилас могао да добије поуздане информације о стању у Србији. То је била прва аларманта вест да прилике у Србији нису повољне, нао што се предвиђало. Он каже да су „партизани у Србији упркос повољнијим политичким условима, готово очишћени с терена“. Зато предлаже да се у Србију пребаце јаче снаге, „а не само две до три чете како смо овде предвиђали, јер мање снаге не могу да оперишу а да не буду уништене с обзиром на стање које тамо влада“. Даље тражи „да се у Србију одмах пребаце јаче јединице јер би свако отежање значило испуштање ситуације из руку“. Изражава бојазан да их борбе у Санџаку не одведу од важнијих терена (мисли се на Србију — Д. А.). Затим је предложио да у Србију оде неки јачи човек, он или Ранковић, јер сматра да је Главни штаб „Мирно — Стамболија — Кушић, одвећ слаб и војнички и политички, а поготову што ПК Србије сачињавају само три другарице“. Због тога Ђилас тражи од Врховног штаба да се питање Србије преиспита, с обзиром на Кушићез извештај који је одговарао подацима сакупљеним у до садашњим извештајима.¹¹⁴ У Врховном штабу ово писмо није озбиљно прихваћено јер се располагало неким непоузданим изворима података о стању у Србији.¹¹⁵ Најзад је Тито, у писму од 28. децембра, одобрио да се у Србију крене с јачим снагама у правцу Ужица. У Врховном штабу се у то време располагало подацима да партизани успешно воде борбе с Немцима и недићевцима око Ужица. Због тога је Ђиласу наређено да настави с формирањем јединица које треба да крену у Србију у три правца: Кокин Брод — Ариље, Радоиња — Драглица — Чајетина и Бијело Брдо — Добрун. Лево крило ових јединица требало би да ухвати везу с партизанима у околини Крупња и Пецке (тамо су били Ваљевски и Подрињски партизански одреди), а десно крило с јединицама око Ужица.¹¹⁶ Напуштен је ранији план да се с јединицама крене према Прибоју и Бијелом Брду.¹¹⁷ Из овог наређења Врховног штаба, може се уочити план: да јединице крену из три различита сектора Санџака у правцу Србије, да прошире слободну територију у околини Нове Вароши и споје је с оном која, евентуално, постоји у Србији у околини Ужица, а можда чак и до Ваљева. Оваква намера наводи на помисао да руководство НОП, услед нереалних процена ситуације, што смо већ анализирали, настоји да се обнови некадашња слободна територија у Србији.

У међувремену, упознавши се са ситуацијом у Србији из прве руке, Ђилас је у сагласности с ПК Србије формирао Привремено оперативно руководство које је имало задатак да почне с пребацивањем војске и партијских кадрова. Због тога се одмах почело с реорганизацијом и прегруписавањем батаљона према крају одакле су дошли. У складу с наређењем Врховног штаба да се прошири слободна територија у Санџаку, Главни штабови НОПО Србије и Санџака су на своју руну организовали напад на Сјеницу, 22. децембра, коју је бранила Муслиманска милиција. Том приликом су претрпели пораз и знатне губитке: 52 погинула и 22 заробљена борца.¹¹⁸ Број бораца у Санџаку се сада смањило на 900. На Ђиласов предлог да он и Ранковић иду у Србију,

Тито је одговорио: „О одласку Марка или Вељка у Србију нема за сада још ни говора. Што се тиче осталих чланова ПК, њихов одлазак мора бити у пуној мери осигуран, јер смо одвише тешке ударце добили у последње време у погледу кадрова да бисмо могли и даље слати људе у неизвесност и необезбеђене.“¹¹⁹

Готово месец дана српске јединице су провеле у Санџаку не покушавајући да се врате у Србију. Њихов повратак је најпре одложен због бојазни Врховног штаба да предстоје немачки напади из Новог Пазара, те би њиховим одласком била ослабљена одбрана на том сектору. Када је опасност од немачке инвазије прошла, Врховни штаб је планирао операције за проширење слободне територије у Санџаку, у којима би учествовале јединице из Србије. Када се после пораза код Сјенице и од тога одустало, Српско-санџачки штаб је најзад добио одобрење да јачим снагама крене у Србију, у строго означеним правцима. Тако се, крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942. примећује појачана активност у припремању терена за продор у Србију.

У многим извештајима штабова јединица Недићеве оружане силе, из јануара 1942, говори се о борбама с партизанима који покушавају да из Санџака пређу у Србију. И квислиншка штампа, у то време, често пише о борбама владиних одреда и четника против партизана на овом простору. У извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе од 17. јануара 1942. каже се да је 6. јануара око 700—800 партизана прешло из Нове Вароши у срез златарски и ариљски. У селу Висој су заузели школу и неколико кућа а у борби је погинуло 8, а рањено 17 припадника Српске жандармерије.¹²⁰ У извештају од 10. јануара се каже: „Тако се 6. овог месеца једна група (партизана) пребацила из Нове Вароши у срез ариљски и сукобила са одредима, после читавог дана борбе разбијена повукла се натраг на селу Кленову.“¹²¹ Недићев министар унутрашњих послова извештава владу, 11. јануара, да комунисти почињу да врше притисак у правцу Ивањица—Ариље—Пожега—Ужице. Даље се у извештају каже да су четници, по неким обавештењима, разоружали три чете партизана.¹²² И 18. јануара, након стоји у извештају министру председнику, група од 600 партизана је покушала продор у правцу Ариља, али је одбијена и морала се вратити у Нову Варош. Добро обавештено квислиншко „Ново време“ у броју 221, од 21. јануара 1942, пише о борбама које су владини одреди водили средином јануара против партизана који пролазе преко Кокиног Брода и надиру према Ивањици и Ариљу. Друга група партизана, каже се у истом броју „Новог времена“, која се састојала од Посаво-тамнавског одреда, Ужичке и Космајске чете, прешла је 17. јануара Увац и упутила се на Бијелом Брду. Прва група се сукобила с једном четом Српске добровољачке команде и морала да се повуче. Другој групи су сеоске страже поставиле заседу па је и она морала да се повуче.

Од свих покушаја у јануару само су Космајски одред, с једном групом бораца из Посавотамнаве, и Друга чета Ужичког батаљона успели да се пробију између непријатељских положаја и стигну на терене који су им означени.¹²³ Ова група је, по директиви Врховног штаба, требало да се преко планине Таре пробије у западну Србију и повеже с јединицама у околини Ваљева. Уз пут је требало да очисти терен од недићеваца и четника.¹²⁴ С одредом су кренули партијски радници Влада Аксентијевић и Миладин Петровић, са задатком да се пребаце на терен посавског среза. Група је 7. јануара прешла Увац и на Бијелом Брду се срела с Ужичком четом. Одатле је преко Јабланице стигла на Зла-

тибор, водећи борбе с Немцима и четницима, тако да се број бораца Космајско готреда, када је стигао на Тару смањено на 100.¹²⁵ Четници, већ припремљени, дочекивали су усамљене и релативно слабе партизанске јединице на овом планинском терену и наносили им знатне губитке. С Таре је одред кренуо према Ваљеву, преко Јелове горе. Овде се Ужичка чета издвојла из групе, и чим је остала сама, напали су је четници који су пратили колону. Убрзо су четницима у помоћ пристигле и друге јединице па је чета покушала да се повуче на Санџану. Међутим, на Златибору је опкољена и 17. јануара углавном уништена.¹²⁶ Космајски одред је с посаво-тамнавском групом стигао на Пашину Раван, на јужним падинама Повлена, где се повезао с Колубарским батаљоном Ваљевског одреда. У Вујиновачу је стигао 18. јануара, где је ушао у састав ваљевске партизанске групације.¹²⁷ Ово су једине партизанске јединице које су успеле да се из Санџана пробију у Србију. Оне су Главни штаб за Србију обавестиле да се у Новој Вароши спремају јединице које ће ускоро стићи у помоћ партизанима у Србији.

Први ужички батаљон, који је кренуо истовремено с Космајским одредом, упутио се преко Драглице у правцу Чајетине. У Расници се суочио с четницима, потиснуо их и десетак заробио. Затим је кренуо у правцу Љубиша, али су га ту напале јане четничке снаге, тако да је морао да се повуче назад, у правцу Кокиног Брода. Други ужички батаљон је чистио терен на десној страни Увца, али није успео да продре дубље у унутрашњост Србије. Чачански батаљон је кренуо у правцу Ариља, али дочекан јаким непријатељским снагама морао је да се врати. Други шумадијски батаљон, који је покушао да се пробије у Србију, суочио се у Кућанима с четницима и, претрпевши тешке губитке, морао је да се врати на леву обалу Увца.¹²⁸

У време кад је Врховни штаб одобрио да се с јачим снагама изврши продор у Србију, и кад је изгледало да ће оне пробити фронт на Увцу, с друге стране демарнационе линије, јединице Српске оружане силе појачале су одбрану. У другој половини децембра 113. немачка дивизија се повлачила из западне Србије, припремајући се за повратак на Источни фронт. На овом простору су остале немачке полицијске снаге у градовима и квислиншке јединице. Жандармерија је настојала да успостави власт на територији коју су Немци поново окупирани. За српску квислиншку владу главно оперативно и политичко питање у том тренутку је било — не дозволити повратак јачих партизанских снага из Санџана у Србију. Милан Недић, који се трудио да ојача положај своје владе код Немаца, могао је то да постигне само успешним сузбијањем народноослободилачког покрета у Србији. У Министарству унутрашњих послова српске квислиншке владе је владало уверење да се ослободилачки покрет у Србији мора угушити у току зиме јер се на пролеће очекивао његов још већи замах. У извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе од 10. јануара 1942. стоји: „Озбиљнија опасност од комуниста у овом крају (мисли се на ужички крај — Д. А.) прети не од оних којима је успело да се склоне у планине, већ од оних којима је успело да се склоне у Санџан и одатле предузимају нападе.“¹²⁹ За квислиншку владу у Србији обрачун с устаницима још није био завршен. Предстојало је чишћење западне Србије од бројних јединица које су се тамо задржале и које су у пролеће својим акцијама могле да угрозе резултате постигнуте у офанзиви немачких јединица на Ужице. Пре него што се крене на њих, у одлучујући обрачун, било је неопходно спречити њихово омасовљавање и било какву помоћ партизанских фор-

мација изван Србије, за које се веровало да су знатно бројније. Први корак на том циљу био је — спречити пре пролећа да се из Санџака врати део партизанских јединица које су се тамо повукле. Њихов повратак у крајеве који су у јесен били захваћени устанком, по оцени квислиншке владе, представљао је велику опасност. Исто мишљење су делили и Немци. У извештају Оперативног одељења опуномоћеног команданта у Србији од 20. децембра 1941. стоји: „Са наступањем топлијих дана мора се рачунати са поновним оживљавањем немира и устаничке делатности.“ Даље у документу стоји: „Штавише, већ сада се морају да предузму све потребне мере које ће онемогућити веће немире и устанички покрет. Српски и српско-хрватски гранични простор коначно мора да буде умирен.“¹³⁰

Због великих снегова и јаким мразева у јануару су отежани услови за вођење борбе. Партизани нису могли да задрже територију коју су освојили јер због велике хладноће није било могуће држати положаје и заседе на прилазима и комуникацијама. Истовремено је, у том делу Србије, успостављена телефонска веза, прорадила је и железница што је команди српске оружане силе омогућило боље маневрисање снагама. У јануару је већ, чега су се бојали у Српско-санџачком штабу, фронт на Увцу био чврсто успостављен. У међувремену се бројно стање партизанских јединица у Санџаку смањило на 650 бораца од којих је 200 било болесних и изнемоглих. У писму од 28. јануара Ђилас обавештава Тита да се стварају повољни услови за развој устаничког покрета у Србији. Треба само послати кадрове који би тим покретом руководили.¹³¹ Због немогућности да с војском продре у Србију, Ђилас је почео да разматра могућност илегалног пребацивања кадрова. Али то се није могло остварити јер у Новој Вароши није постојала могућност да се направе легитимације. Ово писмо је стигло у Врховни штаб 4. фебруара, а већ сутрадан Тито је одговорио Ђиласу да остане у Санџаку и сачена боље услове за пребацивање јединице у Србију. У истом писму Тито је одобрио да Ђилас или Ранковић иду у Србију јер се, како је закључио из извештаја, „у Србији стварају колосални услови за проширење народног устанка и партизанских борби чим настане пролеће“¹³² У истом писму је одредио да се за јединице које ће ићи у Србију остави четири сандука сребрног и нешто немачког новца. Али, већ је било насно за сваку акцију, ово писмо никад није стигло у Нову Варош.

После двомесечних борби на граници, штабови квислиншких јединица су добили задатак да изврше општи напад на партизанску слободну територију у Санџаку. Штаб Пожешно-ужичких одреда Српске оружане силе упутио је 1. фебруара захтев Милану Недићу, Милану Аћимовићу и немачким командантима у Пожеги и Ариљу, у коме се истиче: „Општи интереси налажу најжитније потпуно уништење ове комунистичке банде. . . Акција треба да је ширег обима и да се изведе по могућности споразумно с италијанском војском те да се спречи евентуално извлачење комуниста у Босну и на југ преко планине Златара.“¹³³ Крајем јануара одржано је саветовање у селу Јасенову, на коме су штабови квислиншких јединица разрадили план напада на Нову Варош. У акцији је требало да учествују јединице српске жандармерије, један батаљон Љотићевих добровољаца и бројне четничке снаге, уз садејство Муслиманске милиције из Сјенице и Италијана из Прибоја.¹³⁴

Партизанско војно руководство у Санџаку, пратећи кретање непријатеља, уочило је да му прети опкољавање на простору између Увца и Лима. Стога је одлучено да се слободна територија напусти. У зору

5. фебруара удружене нвислиншке снаге су извршили напад на партизанске положаје на Увцу. Истог дана партизанско руководство се повукло на десну обалу Лима узводно од Пријепоља, у рејон Камене горе. У току дана евакуисана је партизанска болница и радионице а сутрадан и јединице које су чувале одступницу.¹³⁵

У Врховном штабу се није одмах сазнало за напуштање слободне територије у Санџану. У писму од 8. фебруара оном делу Покрајинског комитета Србије, који се налазио у Новој Вароши, Тито поручује: „Из писма друга Вељна види се да још нисте успели да се пребаците у Србију. Одсуство ПК-а с терена много ће се осетити, нарочито у унутрашњости Србије. Ваша је дужност да што пре испитате могућност сигурног преласка у Србију, тј. у крај који ће бити најповољнији за организацију рада и успостављање веза са свим организацијама.“¹³⁶ Али, још док је ово писмо писано, нико од чланова ПК Србије није више био у Санџану. Они су ускоро прешли у источну Босну где су, нешто касније, распоређени на нове партијске дужности у Првој и Другој пролетерској бригади. Један део бораца је такође ушао у Другу пролетерску бригаду која је ускоро формирана. Идеја о враћању јединица у Србију је напуштена кад је у првој половини марта у Врховни штаб стигао остатак Ваљевског одреда који је једини избегао уништење у западној Србији и који је донео вести о правој ситуацији НОП у овој покрајини.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ, и поред великог интересовања за прилике у Србији непосредно после њеног напуштања, нису могли да реално процене ситуацију у овој покрајини, која је настала после немачке офанзиве. Због прекинутих веза, у недостатку поузданих информација, врховни форум НОП је донео погрешне закључке: да НОП у Србији није претрпео велики пораз и да ће се брзо опоравити и преузети иницијативу сопственим снагама и да у Југославији, услед крупних промена на међународној војној и политичкој сцени, предстоји „друга етапа“ борбе, чија ће се главна фаза одиграти у Србији. Тако, у отежаним условима ратовања, доласка зиме, драстичног смањења броја бораца и појачане контрареволуционарне активности, партизанске снаге у Србији, уместо да ојачају враћањем јединица из Санџана, или да се привремено повуку у крајеве где ће безбедније дочекати пролеће, добијају супротна усмерења. Преостале партизанске јединице у Србији, прикупљене на једном месту, изгубиле су везу са свим војним јединицама и партијским организацијама чак и у најближој околини, сукобиле су се у зиму 1941—1942. са знатно јачим окупаторским и нвислиншким снагама, којима је њихово уништење било императив. Разбијање одреда на мање јединице и њихов покушај да се врате на своје терене омогућили су непријатељу да им нанесе знате губитке. И, најзад, нвислинзи у Србији су упорном одбраном границе спречили да се један део српских бораца и руководиоца врати из Санџана, што је онемогућило да се стање у западној Србији колико-толико поправи. У међувремену су се четири одреда, у планинама око Ваљева, одсечена од осталих партизанских јединица, бројно преполовљена у односу на децембар, ослањајући се само на сопствене снаге, спремала за свој последњи борбени задатак.

МЕРЕ ОКУПАТОРА И КВИСЛИНГА ПРОТИВ НОП У СРБИЈИ

Војно-административне мере

Главни носиоци борбених дејстава против партизана у западној Србији, у јесен 1941, биле су немачке трупе. За угушивање устанка ангажоване су три оперативно тактичне формације, а у казним експедицијама читаве дивизије.¹³⁷ Пошто су свој задатак углавном обавиле крајем новембра, немачке дивизије су се до средине децембра задржале на реокупираној територији, помажући жандармерији и четничким одредима да овај простор очисте од остатка устаничких јединица. Истовремено су извршене значајне промене у немачкој организационој управи у Србији. Због изузетних прилика било је неопходно јединствено обухватање виших команди, тј. обједињавање команде над војним и управним штабом. Због тога је формирана установа командујућег генерала и војног заповедника у Србији, која је обједињавала команде: Вишу команду за нарочиту употребу 65 и Штаб војноуправног команданта.¹³⁸ Спроводећи ове промене, Немци су имали у виду војне, економске и управне потребе и постојеће границе Србије. Ван задатак за немачке установе у Србији било је оживљавање привреде и обезбеђење извора сировина, што је за привреду Рајха у том тренутку било преко потребно. Како се у пролеће очекивало распламсавање устанка, било је неопходно да се предузму све мере за његово спречавање. Још почетком децембра приступило се реорганизацији војно-административне управе у Србији. Према наређењу Командног штаба опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. године,¹³⁹ управљање „на подручју команданта Србије“ требало је да убудуће врше четири фелдкомандатуре са седиштима у Београду, Краљеву, Шапцу и Нишу. У мањим местима су образоване крајскомандатуре, које су потчињене најближим фелдкомандатурама. Крајскомандатура 861. из Косовске Митровице премештена је у Ваљево и потчињена фелдкомандатури у Шапцу. Она је обухватала следећа подручја: Ваљево, Обреновац, Уб, Каменицу и Мионицу. Није случајно да је на подручју западне Србије, жаришту устанка у лето 1941, створена густа мрежа немачких војних установа. Свака од фелдкомандатура је имала војну команду, чиновнички апарат, војни суд, по један вод фелдјандармерије и батаљон трећепозиваца, тано да је могла, не само да преузима мање војне акције већ и да врши судске дужности. Немачки полицијски апарат је био распоређен у три области, односно 12 окружних командатура, које су биле потчињене Харолду Турнеру у Београду.

За новог војноуправног команданта Србије постављен је 12. децембра 1941. Паул Бадер. После повлачења немачких оперативних дивизија, он је располагао јединицама 704, 707. посадне дивизије и 737. пуком 717. дивизије, а почетком фебруара добио је три батаљона трећепозиваца.¹⁴⁰ У немачким војним круговима је владало уверење да подручје Србије није још смирено и да се на њему налазе велике партизанске групе, зато је задатак ових јединица био да обезбеђују привредне објекте и саобраћајнице.

Како су Немци крајем 1941. претрпели велике војне губитке у људству, услед офанзиве Црвене армије на источном фронту, Врховна команда Вермахта није могла да из својих војних ефентива издвоји ни једну оперативну дивизију за борбу против преосталих устаничких једи-

ница у Србији. Штавише, баш у то време, Немци су предузимали све мере да из Југославије извуку што више својих јединица а да тамо ангажују своје савезнике и квислинге. Почетном јануара 1942. године 113. немачка пешадијска дивизија почела је да се пребацује из Србије на Источни фронт, а предвиђено је да 342. дивизија крене истим путем после месец дана. Како преостале три посадне дивизије нису биле довољне за одржавање реда и мира у Србији, Немци су на том задатку ангажовали свог савезника Бугарску, која се радо одазвала овом позиву.

Хитлер је још 15. децембра 1941. издао директиву да се из Југославије извуче што више немачких дивизија за борбу на Источном фронту, а да се на том простору одржавање реда повери италијанским и бугарским снагама. У наредби од 28. децембра 1941. вођа немачког Рајха је обележио тачне границе за проширење бугарске окупационе зоне у Југославији. Одмах затим бугарске трупе су запоселе пет округа у источној и јужној Србији.¹⁴¹ На означено подручје стигао је почетком јануара 1942. године I бугарски окупациони корпус са око 20.000-25.000 војника. Командант бугарских окупационих снага био је генерал Асен Николов; а његово седиште је било у Нишкој Бањи.¹⁴² Овај део Србије и даље је остао подручје немачке управе, која је имала надзор над српским квислиншком влашћу. Бугарске јединице на тој територији биле су потчињене немачком опуномоћеном команданту у Србији.¹⁴³ Задатак Бугара је био да обезбеђују железничку пругу Београд—Ниш—Софија и Ниш—Скопље. Немачки опуномоћени командант у Србији могао је употребити бугарске трупе и за друге тактичке задатке сем ових наведених. Улазан Бугара, дугогодишњих српских непријатеља, изазвао је велико узнемирење у српској квислиншкој влади и код четника Косте Пећанца, јер су Бугари у овим крајевима у првом светском рату вршили велика злодела над становништвом. Немци су се зато залагали да народу објасне а Српску владу увере да су бугарске трупе ту само да очувају ред и мир и да то није тајна окупација. Чак је њихово снабдевање било предвиђено из Бугарске.¹⁴⁴

Поред проширења бугарског посадног подручја, Немци су настојали да одговорност за безбедност у Србији пренесу и на Недићеву владу. До краја 1941. квислиншка влада у Србији није успела да испуни задатке због којих је постављена. Малобројна и још недовољно организована жандармерија није успела да заустави плим устанка у лето 1941. У то време српска жандармерија је имала 12.992 војника, подофицира и официра и била је под командом Министарства унутрашњих послова.¹⁴⁵

Друга по значају квислиншка оружана формација у Србији били су добровољци Димитрија Љотића.¹⁴⁶ Штаб Српске добровољачке команде формиран је 15. септембра 1941. у Београду, његов командант је био пуковник Коста Мушицки. У почетку је има око 3.000 добровољаца организованих у корпусе (I, II, III добровољачки корпус). Биле су то ударне квислиншке јединице у Србији у које су Немци имали највише поверења. Љотићеви добровољци су били под Недићевом командом све до доласка генерала А. Мајснера (August Meisner), команданта СС полиције, коме су од тада, били потчињени.¹⁴⁷

Трећа значајна квислиншка групација у Србији су били четници Косте Пећанца, који је сам понудио своју помоћ Немцима и српској влади у борби против устаника.¹⁴⁸ На том задатку су се четници ревносно залагали, судећи по немачким извештајима из 1941.. Њихово бројно стање износило је у августу 1941. око 3.500 људи. Средином септембра

Фелдкомандатура у Нишу издала је четницима Косте Пећанца дозволе за ношње оружја, јер су се Немци уверили да ј стари војвода одан српској квислиншкој влади и немачним окупационим властима.¹⁴⁹

Од самог образовања владе Недић је настојао да стекне поверење Немаца, јер је гајио илузије да ће на тај начин за Србију добити аутономију. Афирмацију могао је да стекне само успешним гушењем устанка. Због тога се од почетка трудио да ојача своју „оружану силу“. У том тренутку наруку му је ишла војна ситуација на европском ратишту, на коме су Немци морали да ангажују све расположиве снаге. После завршетна операција против устаника у западној Србији, задатак српске квислиншке владе се састојао у поновном успостављању своје управе. Због одласка оперативних јединица, Немци су одговорност за очување мира у Србији пренели на генерала Недића. Утолико пре што је по мишљењу опуномоћеног команданта у Србији председник српске квислиншке владе оправдао поверење приликом угушивања устанка у Србији.¹⁵⁰ Немци су се уверили да је народноослободилачки покрет подједнако велики непријатељ квислиншкој управи као и окупаторима, а оценили су и да се Недић искрено залаже за његово сузбијање. Почетком децембра немачки државни саветник у Србији предложио је да се бројно стање колаборациониста повећа на 16.780 људи.¹⁵¹ Иако још нису добили коначну потврду команданта југоистоноа о проширењу компетенција Недићевој влади, Немци су одмах почели да јаче наоружавају жандармерију, Љотићеве добровољце и четнике Косте Пећанца.¹⁵² Оцена немачке команде о улози квислиншких јединица у борби против устаника била је повољна: „У борби против мањих одреда српска помоћна жандармерија се показала ефикасном због веће покретљивости и прилагођености своје тактике тактици устаника. Учешће ове жандармерије у оквиру борбених дејстава које изводи немачки Вермахт показало се ефикасно.“¹⁵³ Стекавши поверење Немаца у борби против народноослободилачког покрета, квислиншка влада у Србији је добила задатана да приступи обнављању административне управе разорене устанком. Зато су упоредо с реорганизацијом немачке војне управе у Србији, немачке окупационе власти одлучиле да се изврше измене и у српској управи. Почетком децембра опуномоћени командант у Србији предвидео је да се подручје Србије, без Баната, подели на 100 срезова и да се уместо некадашње 4 бановине уведе 6 до 10 округа,¹⁵⁴ али је, према Уредби, објављеној у „Службеним новинама“ 27. децембра 1941, образовано 14 округа, 13 у Србији и један у Банату.

Управна власт у округу је централизована увођењем установе окружних начелника, почетком 1942. године. Окружни начелници су, поред руковођења државном администрацијом, имали задатак да одржавају ред и мир у својим окрузима. Практично они су били државни представници административне и војне власти у свом округу. Главни задатак првих окружних начелника био је да очисте земљу од остатак устаничких јединица и спрече стварање ма каквих политичких странака. Због тога су им дата широка овлашћења. Окружном начелнику су била потчињена сва надлештва и сви органи опште управе у округу. Истовремено, начелник је био врховни заповедник свих оружаних снага у округу. Због тога су окружни начелници били постављени на предлог министра унутрашњих послова, који се није руководио њиховом школском спремом, већ личном способношћу. Углавном су бирани из редова виших официра.^{154а}

Почетном фебруара Милан Недић је у Београду одржао неколико састанака с окружним начелницима, на којима су му они поднели исцрпне извештаје о стању у појединим окрузима и добили потребно упутства за даљи рад. У говору од 5. фебруара 1942. председник српске владе је истицао важност установе окружних начелника, нарочито њихову улогу против устаничког покрета. „Али изнад свега, господо окружни начелници, морате се старати да се одржи ред и мир у народу. Ред и мир морају се одржати по сваку цену. Знајте да би за српски народ било фатално ако би се на пролеће немири поновили. Зато морате употребити и најдрастичније мере да се српски народ спасе од поновљених немира, од новог међусобног истребљења и неминовних санкција. Елементи нереда морају се ликвидирати ма где се налазили и по цену највећих жртава.“^{154b} Сутрадан је министар унутрашњих послова Милан Аћимовић одржао сличан говор окружним начелницима: „...Међутим, одржање мира и реда у земљи умногоме зависи, господо начелници, од ваше чврстине и вашег рада и ваше умешности. Ви сте се прихватили веома тешког, али зато високо родољубивог посла. . . Српска влада ваш рад цени и придаје му особит значај. Она ће вам у свакој прилици пружити сву моралну и материјалну помоћ. Кад је у питању одржање мира и реда, будите спремни и неумољиви. У том погледу допуштена су најдрастичнија средства јер су у питању највиши народни и државни интереси.“^{154c}

Предуслов за успостављање квислиншке управе и њено очување било је формирање поуздане жандармерије. Тако су Немци, иако неповерљиви према српским оружаним одредима, јер су се бојали да једног дана могу окренути оружје против њих, дозволили њихово боље наоружавање и чвршће организовање. Планирано је да се у току јануара распусте сви постојећи одреди (Српска жандармерија, групе Пећанца и Љотића) и да се замене поузданом жандармеријом која би била обучавана у Београду под руководством официра немачке полиције. Предвиђено је да број људи у оперативним одредима износи 10.000, тако да сваки срез добије по 100 жандарма, 5.000 припадника царинске граничне заштите и 2.000 жандарма у градовима.¹⁵⁵ У погледу бројности оружаних снага, Недић је имао веће захтеве, па је средином јануара предложено да му се одобри да наоружа 30.000 људи, јер се на пролеће очекивало искрцавање Британаца у Грчкој, што је могло да доведе до општег оружаног устанка у Србији. С оволиким снагама жандармерије, тврдио је Недић, могао би да савлада сваки устанички покрет у Србији. Немци нису прихватили захтев председника српске владе већ су остали при свом предлогу.¹⁵⁶ Ипак се број људства у Српским оружаним одредима у јануару знатно повећао, тако да је, према извештају Министарства унутрашњих послова од 17. јануара 1942, износио 786 официра и 18.984 подофицира и војника, наоружаних ланим пешадијским наоружањем. Месец дана насније тај број се повећао на 957 официра и 20.061 подофицира и војника.¹⁵⁷ „Ново време“ од 14. јануара објавило је конкурс који је расписала влада, за пријем људи у Српску државну полицију. Кандидати су могли да се пријаве за службу у пољској, градској или граничној полицији. Истовремено су објављени услови конкурса, плате и повластице припадника Државне полиције. Људство је углавном презимано из жандармерије, одреда Косте Пећанца и граничне милиције. Вршена је агитација и за пријем новог људства. Официри, подофицири и војници морали су да заврше обуку која је трајала 14 дана, под руководством официра немачке полиције.¹⁵⁸ Новоусвојени назив за Недићеву

оружану силу био је Српска државна стража, због компромитованих имена „жандармерија“ и „полиција“ у предратној Југославији. Њено формирање је завршено почетком марта. Уредба о устројству Српске државне страже је донесена 3. марта 1942. године.

Српски оружани одреди су у 1941. имали оперативну улогу, јер су се борили против великих устаничких јединица. Угушивањем устанка у Србији и повлачењем већих партизанских јединица, завршена је оперативна улога квислиншких формација. Новоформиране јединице требало је да буду чувари безбедности у Србији као и присутне немачке и бугарске трупе, јер у то време, после повлачења 113. и 342. немачке дивизије, у њој није било оперативних формација. Распоређивањем Српске државне страже по срезовима омогућено је да се контролише територија целе Србије. Њен задатак је био да се бори против малих група партизана. Уколико би се који одред сукобио с већом устаничком групом, могао је добити помоћ из суседних срезова. Српска државна стража је тиме добила полицијску улогу. У њен састав су ушле: целокупна ранија жандармерија, део добровољаца Д. Љотића и један део четника К. Пећанца, као и изванредни број легализованих четника Драже Михаиловића. Командант Српске оружане силе био је генерал Стеван Радовановић, а у априлу га је заменио Боривоје Јонић. Српска државна стража је била потчињена Штабу заповедника Србије. Српској квислиншкој влади је одузето право, које је до тада имала, да издаје наређења добровољачким и четничким одредима. Љотићева Српска добровољачка команда није распуштена, већ је нешто касније преименована у Српски добровољачки корпус. Број Љотићевих добровољаца се кретао од 3.500 до 5.000, а њихови одреди су били распоређени по већим местима у Србији. Немци нису имали поверења у четнике Косте Пећанца па су их током 1942. у великој мери разоружали. Али, у првим месецима 1942. године они су одиграли значајну улогу у борби против партизана у западној и јужној Србији.

После повлачења немачких оперативних дивизија Немачка управа у Србији је и даље морала рачунати са слабом окупационом снагом, јер предвиђена СС — дивизија („Принц Еуген“) није тако брзо могла да стигне. Бугарски окупациони корпус који је посео део Србије, иако је имао улогу да одржава ред и мир и стајао Немцима на располагању за оперативне задатке, није био довољан да обезбеди тај циљ. Најприхватљивије решење у тој ситуацији је било да се учврсти квислиншка влада и самим Србима повери управа у њиховој земљи. Српски колаборационисти су за време офанзиве на Ужице оправдали поверење Немаца, а генерал Недић је, по мишљењу опуномоћеног команданта у Србији, имао углед и уживао поверење народа, а као војник имао је војничког искуства и био најпогоднији да одржи ред и мир у Србији. Зато су Немци одлучили да сачувају његову владу и на њу пренесу одговорност за мир и поредан у земљи. Због постављања таквих захтева влади било је неопходно проширити њене компетенције, тј. омогућити јој да управља и влада. Томе у прилог је ишла оцена опуномоћеног команданта у Србији да се председник српске владе трудио да искрено ради у духу немачких потреба и интереса.¹⁵⁹ По немачком схватању и у њиховом интересу требало је да „Срби крваре и гину за своју земљу а да Рајх сачува сваког човека“.¹⁶⁰ Претњом да ће Бугари проширити своје окупационо подручје у Србији, ако се у њој не одржи мир, Немци су још више подстицали Недићеву владу да се залаже на задатку који јој је постављен. Улазак Бугара деловао је као шок на председника српске

владе и његове министре. Српски квислинзи су тешко подносили дељење војне управе с Бугарима на и онако суженој територији Србије. То је дошло неоченивано, јер се Недић надао да ће после успеха Српских оружаних одреда у борби с партизанима, те јесени, задобити поверење Немаца и то касније искористити за проширење територије Србије. Улазак Бугара је изазвао кризу владе и Недић је запретио оставком. Немци, који су оценили да је његова влада корисна и да је треба одржати, морали су да умирују старог генерала. Осим тога, претила је опасност да се проширењем бугарског окупационог подручја у Србији прошири основа народноослободилачког фронта и на оне елементе који су до тада били пасивни према окупатору. Када је ово узнемирење прошло, Немци су ставили на знање српској квислиншкој влади да има још један разлог да се ревносно залаже у борби против народноослободилачког покрета.

Све организационе промене у квислиншкој војсци и управи у зиму 1942. вршене су на основу искустава из борбе с устаницима у претходној години. Све ове мере су предузимане да би се још у току зиме уништили остаци партизанских јединица у Србији, које би у пролеће могле послужити као основа за ново окупљање устаника. Упоредо с војним припремама вршен је страховит терор над становништвом како би се партизани одвојили од народа и тиме били лишени основе за вођење герилске борбе.

Пропаганда против НОП

Пропаганда немачких и квислиншких власти против НОП почела је још од првих партизанских анција. Нарочито је постала интензивна у јесен 1941, у време највећег замаху устанка, и у зиму, после разбијања устаничког покрета у Србији. Била је дрска и безобзирна, служила се Гебелсовим опробаним методама. Пропаганда ј вршена у штампи, која је била строго цензурисана и политички потпуно несамостална. Идеолошки је била подређена окупаторско-квислиншком режиму. Осуђивала је устанике и величала напоре српске владе да заведе ред и мир у Србији. Осим у штампи, пропаганда је вршена и на народним скуповима. У градовима и варошима Србије одржавани су велики антифашистички зборови под паролом „У борбу за мир у пролеће!“ На њима су често говорили и министри српске квислиншке владе. У средњим школама ученицима и родитељима одржавани су антикомунистички курсеви и предавања како да се деца сачувају од „штетног утицаја стране пропаганде“. Кривци за пуч 27. марта, разбијање Југославије и устанак који је толико невоља нанео Србима били су по правилу Јевреји и комунисти. Народ је убеђиван да је устанак дело плаћеника Лондона и Москве и издајци. Основан је Фонд против комунизма у који су „патриоти“ улагали своје прилоге за борбу против устаника.^{160a} И за устанак у Србији и све патње које је доживео српски народ окривљени су исти „елементи“ који су изазвали слом Југославије. Пропаганда је настојала да покаже како су руководиоци КПЈ били верне слуге московских властодржаца које су слепо извршавале њихова наређења. Народ је убеђиван да је КПЈ покушала да пружи „идиотски отпор“ Немцима како би поправила тешку ситуацију „црвене војске“ на источном фронту. Због тога се позива српски народ да не гине за рачун англосаксонских плутократа и большевика и јеврејског светског империјализма и њима подређује српске интересе. Ти исти елементи, како је често

истицала пропаганда, успели су да у лето и у јесен 1941. нахушнају не-не српске усијане главе и да ланомислене међу њима наведу да саботажама изазову окупаторске власти и наруше ред и мир у Србији.

Пропаганда је глорификовала Милана Недића, као спасиоца Србије, и не само председника владе већ и оца, брата Јунака и мученика који се свом силом залаже да ублажи невољу српског народа. Штампa је објављивала панегирике о генералу Недићу, покушавајући да га представи као спасиоца отаџбине“ јер су „политичка мудрост и дубоки патриотизам генерала Недића спасли земљу од нове катастрофе“. Недић је често држао говоре које је преносио београдски радио и објављивала квислиншка штампа. У њима је указивао на кобно дејство материјализма и „његових чеда у греху — комунизма и интернационализма који су разорно деловали на српску традицију“.^{160b} У говорима пуним патриотских фраза и обећања председник српске владе је позивао све „национално свесне Србе“ да заједничким напорима у будућој Великој Србији обезбеде „крова, хлеба и рада“. Позиван је српски народ да пође с њим и поклони му поверење: „Поклоните ми надаље веру да вас Влада народног спаса поведе српским националним путем са нога нећете никада скренути ни пропасти.“ Засвоју патриотску мисију нагне: „Прихватио сам српски барјак, бачен у запећан, подигао га високо и позвао вас, све добре Србе код њега.“^{160c} Да би се подигао углед српске квислиншке владе у народу, „Ново време“ је често објављивало писма српских заробљеника из Немачке. Они су у писмима изражавали своју веру у председника српске владе, молили га да помогне српском народу и захваљивали му на помоћи коју су његовим заузимањем добили прено Црвеног крста.

Најважнији задатак квислиншке владе, од њеног оснивања био је уништење устаничког покрета. Да би се симпатије народа одвојиле од устаника, штампа је партизанске јединице представљала као „комунистичке банде“ које су врло често предводили Јевреји и које су углавном биле састављене од „робијаша, Цигана, сеоског и градског олоша и изрода српског народа“. Пропаганда је настојала да прикаже како су партизани највећи крвници српског народа и да су, обманути од јеврејске пропаганде, нападали на немачке војнике и радили по захтевима својих наредбодаваца из Лондона и Москве. Да би се омаловажио устанички покрет и умањио његов успех, нигде се у штампи не спомиње обим слободне територије, ослобођње градова у западној Србији или број устаника. Јавност је обавештавана како јединице српске оружане силе, уз помоћ Немаца, воде успешне борбе против комунистичких банди, чије се уништење очекује сваког дана. После заузимања слободне територије у западној Србији истицано је како је „приликом чишћења Србије побијено све оно што су комунисти имали најбоље“. Остале су само групице које лутају без циља.^{160d}

Поводом ограничења потрошње електричне струје средином септембра 1941, због чега су чак школе и нека мања предузећа обуставили рад, поред лошег времена и нерационалне потрошње, кривица за искључење струје приписивана је партизанским акцијама. ... .Ограничење потрошње електричне струје дошло је као непосредна последица саботаже безумника. Да комунистички бандити нису нападали на руднике и кварили железничке пруге, било би у Београду угља и за електричну централу и огрев грађана. . . Али ова несташница треба уједно да буде и добра школа за све симпатизере ослободитеља, јер сада у пранси могу да искусе како то изгледа кад их црвене хуље 'ослоба-

ђају'. Сваки Београђанин када окрене прекидач за електричну струју, и види да нема светла, када погледа у шупу и види да нема угља и дрва, треба да зна да је и он крив за то. Да се наша јавност тргла из трансa о слободи која долази из Москве и Лондона и да је сложено и спонтано мобилисала све снаге за борбу против заједничког непријатеља-комунизма, не би данас било потребно предузимати ванредне мере за обезбеђење електричног осветљења у Београду.^{160c}

Терор као мера окупатора и квислинга против народоослободилачког покрета

Репресалије Немаца над становништвом у Србији почеле су истовремено с операцијама против партизана у северозападној Србији, средином септембра 1941. године. Српска квислиншка влада је на седници 11. септембра 1941. закључила да су у земљи настале ванредне прилике и зато је донела уредбу о преним судовима која се имала примењивати на целој територији Србије, почев од 12. септембра 1941. године. До краја године влада је донела још две уредбе, 30. октобра и 15. децембра, по којима је била предвиђена казна смрћу не само за чланове оружаних јединица већ и за све оне који су скривали партизане. Била је предвиђена и заплена имовине без формалног судског поступка у случају саботажне и оружаног отпора.^{160f}

У току двомесечних борби против партизанских одреда у Мачви, Шумадији, западној Србији и Поморављу, немачке јединице су хиљаде људи стрељале или одвеле у логоре. После завршене офанзиве и заузимања слободне територије, терор над становништвом је настављен. У време припрема за коначан обрачун с народноослободилачким покретом Немци и квислинзи су настојали да различитим средствима застраше народ и одвоје га од партизана. Пишући о терору и злочину Немаца у Србији у то време, В. Глишић каже: „Терор нациста био је по свим деловима Србије нарочито крајем 1941, па сe пренео и у 1942. Црта више, број злочина је порастао нарочито у јануару и фебруару. Овано масовне злочине омогућиле су наредбе немачких команданата и реорганизација служби за спровођење терора, у првом реду немачке полиције. Стрељања су вршена скоро сваког дана, а постојећи концентрациони логори и затвори су били пуни ухваћених присталица НОП-а и њихових симпатизера.“¹⁶¹ Према прорачунима Штаба војног заповедника Србије, од 1. септембра 1941. до 12. фебруара 1942. у Србији је стрељано 20.149 талаца, а у борби је пало 7.756 лица.¹⁶²

Стрељање талаца је имало двојак циљ: да се спрече акције партизана, јер су хапшени углавном њихови рођаци и симпатизери устаника, и да се застраши становништво које је подржавало партизанске одреде и било главни извор њиховог снабдевања. То је био предуслов за ефикасну борбу против устаника. Како је ова замисао спроведна у дело, види се из извештаја ОК КПЈ за Пожаревац, од 26. јануара 1942, пред сам почетак офанзиве ради чишћења западне Србије од устаника. „Непријатељ је не само бројно јак и наоружан него и безобзиран. Он свакодневно претреса села (блокира крај и врши устаљен претрес) хапси, туче и стреља. Народ је врло преплашен и ма колико да су симпатије за партизане велике и да свакодневно све више расту, велики страх нани да се чак и најоданији симпатизери смртно боје и најмање услуге коју у ове дане чине. Наши су остављени да умру само зато што није имало где да их се склони.“¹⁶³ Немачке власти у Србији су желеле да

своје управно подручје не само очисте од остатка партизанских јединица и спрече евентуално обнављање устанка у пролеће, већ и да назне све учеснике народноослободилачког покрета и њихове симпатизере. Било је предвиђено да у зиму специјална одељења немачке полиције провере целонупно становништво устаничких подручја и стрељају сваког за кога се донаже да је учествовао у устанку, а жене и децу партизана и њихове симпатизере преселе у Банат. Овај план није остварен због недостатка људства и тешноћа оно смештаја и снабдевања.¹⁶⁴

После заузимања Ужица, власти су у западној Србији почеле с хапшењем бивших учесника народноослободилачког покрета и њихових јатака. За кратко време затвори у Ужицу и Чачку су били пуни. Један део ухапшених је одмах стрељан, а други пребачен у логор на Бањици. После расформирања Рачанског батаљона, у децембру 1941, највећи број бораца је похватан. Пет партизана је одмах стрељано, а 66 интернирано у логор.¹⁶⁵ Док су за време операција против партизана, у јесен 1941. године, углавном Немци хватали и стрељали таоце, у зиму 1942. тај задатак су имали четници и припадници Српске добровољачке команде. Списовни стрељаних људи су објављивани у прогласима и дневним новинама, што је изазивало ужасавање становништва. Сам чин егзекуције имао је циљ да код становништва изазове застрашујући ефекат. На крају се приступило јавном вешању истакнутих партизанских руководиоца, обично у местима одакле су родом.¹⁶⁶

Почетком 1942, док су увелико вршене припреме за обрачун с остацима партизанских одреда у западној Србији, највеће репресалије над становништвом биле су у подручјима која се граниче с преосталом партизанском слободном територијом. У Колубари, Тамнави, Подгорици и Азбуковици квислиншка власт, која се ту већ била учврстила, имала је задатак да најпре похапси бивше партизане који су се те јесени налазили у одреду. Они су увек били потенцијални помагачи народноослободилачког покрета. Стварањем обруча и мерама одмазде над становништвом требало је да се слободна територија изолује и да се прекину све везе становништва с партизанским одредима. На тај начин је спречено преношење порука и вести партизанима и онемогућено њихово обавештавање о кретању непријатеља. Забрањено је кретање становништва без легитимација и објава, што су власти контролисале прено општинских и сеоских стража. Без објаве се није смело ићи ни у суседно село. Патроле су контролисале пролазнике на путевима, а мртве страже су ноћу пуцале на сваког ко се кретао ван путева.¹⁶⁷

Иницијатива да се безобзирним мерама угуши устанак на Балкану потекла је из највиших војних кругова Вермахта. За немачку Врховну команду у Берлину било је најважније да се у пролеће поново не распламсају оружане акције у Југославији, како се очекивало, и да се немачка ратна машина, којој су предстојали тешки дани, ниједном ситницом не омета. Имајући пред собом тај циљ, немачки генерали су с германском педантеријом и нацистичком монстроузношћу издавали наређења потчињенима не само о броју већ и томе како треба стрељати таоце. Подносећи сваког месеца извештаје својим претпостављеним, до највишег војног врха, војни командант у Србији и заповедници јединица нису оставили утисак да резултат казних мера задовољава. Шеф Врховне команде немачке оружане силе је 1. фебруара 1942. обавестио команданта Оружаних снага Југоистока да на основу добијених извештаја и резултата казнене експедиције, ситуација у Србији још не оправдава наду да на пролеће поново неће доћи до устанка.¹⁶⁸ Због

тога је командант Немачких оружаних снага Југоистона, почетком фебруара, у време кад су почеле немачко-нвислиншке операције против партизана око Ваљева, издао наређење заповеднику Србије да се поштре мере одмазде.¹⁶⁹ Задатак за извршење тог решења пренет је на Министарство унутрашњих послова српске нвислиншке владе. Тако је само у року од два дана, од 16. до 18. фебруара 1942, у ваљевском округу, у договору с немачким властима, ухапшен 631 талац и срповеден у логоре у Ваљево и Шапцу.¹⁷⁰ После проласка партизанских одреда кроз села полиција је хватала сељане код којих су партизани свраћали и један број стрељала, а други одводила у логоре.¹⁷¹

Нема сумње да је стрељањем и одвођењем хиљаде талаца немачка управа у Србији постигла свој циљ. Одмазде над становништвом, као мера против народноослободилачког покрета, изазвале су осену устанка 1942. у Србији.

Народноослободилачки покрет у западној Србији и четници Драже Михаиловића у зиму 1941/1942.

Изучавајући народноослободилачки покрет у западној Србији 1941/1942, немогуће је заобићи утицај четничке организације Драже Михаиловића, која се баш на том простору упоредо развијала. На почетку периода који је центар нашег истраживања четници доживљавају пораз од Немаца, на Равној гори, 7. децембра, тако да се и сам Дража Михаиловић једва спасао. После тога, он је наредних месеци био у дефанзиви, па је његов војнички утицај готово безначајан у овом крају. Нешто више се осећала политичка присутност четничке организације, ако се изузме један број њихових легализованих одреда, који су наставили своју антикомунистичку активност отворено, стављајући се под команду Недића и Немаца. Иако је зиму 1941/42. Дража Михаиловић провео у Србији, његова већа активност почела је у пролеће 1942, када су већ уништени партизански одреди у западној Србији, но то више није предмет нашег интересовања.

Михаиловић је одбијао позиве за сарадњу коју су му Немци нудили у јулу и августу 1941, а коју су прихватили Недић и Коста Пећанац. У септембру 1941. он је успоставио везу с Британцима, који су од њега тражили да створи јединствени антиокупаторски фронт.¹⁷² Истовремено, партизани су почели да постижу значајне војне успехе у западној Србији, па је Михаиловић морао да с њима склопи неки споразум о заједничкој борби, да не би изгубио престиж и углед у народу и што је то било у складу с порукама које су му савезници слали. Он је прихватио споразум, иако то није одговарало његовој стратегији вођења рата. Немци, који су знали за Михаиловићеве везе с Британцима и пратили његово шуровање с партизанима, зоштрили су свој став према четницима. Због тога је Михаиловић морао да одлучи да ли ће остати у савезу с партизанима или ће се приклонити Немцима. Изабрао је Немце. Да би доказао своју добру вољу за споразум с Немцима, Михаиловић је извео напад на партизана у Ужицу и другим ослобођеним местима у западној Србији, 1. и 2. новембра.¹⁷³ Међутим, преварио се у прорачуну, јер је од партизана претрпео пораз, а Немци су од њега тражили безусловну капитулацију, на састанку у Дивцима, 11. децембра 1941. године. Михаиловић је морао поново да се окрене партизанима. Они су још једном показали добру вољу за сарадњу, прекинули опсаду Равне горе и почели преговоре који су довели до споразума у Чачку.¹⁷⁴

Свај, Други споразум, склопљен крајем новембра 1941, за нас је важан јер су се на њему темељили односи партизана и четника у западној Србији у зиму 1941/42. године. На свим важнијим саветовањима у току зиме, по питању односа с четницима, руководство народноослободилачког покрета у западној Србији стајало је на становишту Другог споразума. Легализовањем једног дела својих јединица, Михаиловић је имао могућности да се номинално држи споразума а да реално настави оружане акције против партизана, преко својих људи легализованих у Српским оружаним одредима. Склапањем споразума Михаиловић се спасао потпуног војничког уништења у сукобу с партизанима. Истовремено је желео да добије на времену, јер је имао у виду да Немци концентришу бројне снаге око Ужичке републике, сматрао је да ће сигурним уништењем партизана он преузети ситуацију у своје руке. Међутим, догодило се да су се Врховни штаб и Централни комитет повули у Санџак, а да су Немци 7/8. децембра извршили напад на Равну гору и разбили четнике. С почетком немачке офанзиве, Михаиловић је постао још агресивнији према партизанима. Својим официрима је у децембру наредио да с партизанима не сме бити никакве сарадње. Сматрао је да их треба уништити без милости. Захтевао је од сваког свог команданта да му обећа да ће његов терен бити очишћен од комуниста.¹⁷⁵ Спровођење такве политике четници су почели још за време борбе за одбрану Ужичке републике. Прво су у Драгачеву, 28. новембра, заробили амбулантно особље и 20 тешких рањеника и предали их Немцима.¹⁷⁶ Већ 30. новембра Михаиловић је на Равној гори одржао хитан састанак с једним бројем команданата четничких одреда и дао им упутства да се на свом терену боре против партизана и да се у току борбе легализују.¹⁷⁷ Већ сутрадан четници су Немцима у Гучи предали једну групу партизана.

Изгледа да је легализовање четника Драже Михаиловића почело још у новембру.¹⁷⁸ Легализацијом својих јединица он је почео да остварује директну сарадњу с Немцима. Када је капетан Хадсон стигао на Равну гору, после повратка из Санџака, у ноћи 7/8. децембра, у свом извештају наводи следећу ситуацију: „Нисам нашао никакве остатке Михаиловићевих људи изузев њега лично и неколико официра. Сви други су се претворили у Недићеве људе и отишли, на потпуно разочарење Шваба.“¹⁷⁹ Циљ легализовања једног дела четничких одреда био је да се одрже у току зиме, да од Немаца добијају храну, оружје и смештај и да избегну прогоне; поред тога, задатак им је био да упоредо с Недићевом жандармеријом воде борбе против партизана. Као такви, они су лако могли да прелазе из илегалног у легално стање и да раде истовремено по наређењима и Немаца и Драже Михаиловића.¹⁸⁰

Крајем 1941. два важна догађаја, улазак Сједињених Држава у рат и офанзива Црвене армије, имала су велики утицај на држање Драже Михаиловића. Као и руководство народноослободилачког покрета, и Дража Михаиловић је, у исто време, уочио да ће Силе осовине изгубити рат. Зато је нови министар војске наредио својим командантима да „партизане уништавају без милости“, да журе да склопе споразуме с окупаторима (вероватно легализацијом) и да се докопају што веће количине оружја да би били спремни за обрачун с партизанима.¹⁸¹ Повезивање четника Драже Михаиловића с окупаторима, с намером да заједнички воде борбу против партизана, примећено је у Централном комитету КПЈ још почетком децембра.¹⁸²

У пролеће 1942. седиште четничке организације и деловања пребачено је у Црну Гору и Босну. У Србији је остало око 20 легализованих четничких одреда у служби Недићеве владе.¹⁸³ После разбијања на Равној гори, Дража Михаиловић се са својим штабом крио у селима западне Србије. Тек средином марта је са својим сарадницима отишао у Црну Гору.¹⁸⁴

Почетком 1942. четници су постали саставни део снага у служби окупатора под командом Недићевих официра, као плаћена војска која одржава ред и мир. Четничке јединице су биле стациониране у појединим селима и обављале су исте послове као и жандарми. Истицали су се у потерама за партизанима, а нарочито у хватању појединица који су се одвојили од одреда да би се вратили кућама. Хватали су партизанске сараднике и предавали их Немцима, а од народа под притиском изнуђивали храну и одводили га на принудни рад.

У Главном штабу НОПО за Србију сматрало се да је Дража Михаиловић у децембру био у Босни.¹⁸⁵ Руководство народноослободилачког покрета у западној Србији, које се у то време налазило на окупу на преосталој слободној територији, закључило је на саветовањима у Драгодолу, 1. и 14. децембра, да се у односу на четнике Драже Михаиловића поступа на основу Другог споразума. Мирно Томић, који се од почетка децембра налазио у западној Србији, настојао је да се придржава директива Врховног штаба у односима с четницима. То је изложио на Другом саветовању у Драгодолу и на састанку с Окружним комитетом Ваљева, 28. децембра 1941, у селу Вујиновачи.¹⁸⁶ Средином јануара, на слободну територију у западној Србији стигао је нуир из Врховног штаба и донео писмо Покрајинском комитету с упутствима у погледу односа према четницима, која је Мирно Томић усмено добио почетком децембра, на повратку из Санџака.¹⁸⁷ Тако је, званично, између четника и партизана у западној Србији, у зиму 1941-1942, трајало примирје. Дража Михаиловић се налазио у селима јужно од Маљена и Повлена, где се прикривао и није био нападан од Немаца. На тој територији није било партизанских јединица већ од средине децембра, о расформирања Рачанског батаљона. Михаиловић је имао мале снаге, тако да чак ни против јако ослабљених партизанских одреда није могао да предузме никакву акцију, уколико је то и желео. У мајском извештају Покрајинском комитету Србије, Милош Минић каже: „Око 20. новембра 1941. наш Врховни штаб је закључио споразум са до ногу потученим Дражом Михаиловићем, о обустави непријатељстава. И заиста, на нашем терену непријатељства су била обустављена.“ Но, било то варљиво примирје јер, док се један део четника, који су били у илегалности, придржавао споразума, што им је било вишеструко корисно, други, легализовани део, могао је да отворено води борбу против партизана. У току зиме 1941/42. Михаиловићеви официри — Света Протић, Нешко Недић, Воја Поповић и Будимир Илић водили су борбе против партизана, у саставу немачких и Недићевих трупа. Неки четнички официри постали су командири сеосних стража.¹⁸⁸ Директних сусрета четничких и партизанских руководилаца у западној Србији, после новембра 1941, није било. За више од три месеца, од повлачења Врховног штаба и Централног комитета у Санџак, до постојања партизанских одреда у западној Србији, није било никаквих преговора с четницима. Дража Михаиловић се скривао у југозападној Србији, где партизани нису залазили од слања једне експедиције крајем 1941. на планину Тару. Почетком марта 1942. Суворборски одред је покушао да се пробије

у Јабланицу и Топлицу. Док су прелазили преко Равне горе, партизани су заробили једног Михаиловићевог официра и запленили четничку архиву. Међутим, Мирко Томић га је пустио и написао писмо Д. Михаиловићу, у коме га је обавестио да су партизани били принуђени да крећу по том терену, иако је он, према последњем споразуму, припадао четницима. Партизани су понели архиву, с образложењем да не падне у руке непријатељу. Осим тога, Мирко Томић је обавестио Д. Михаиловића да су их нападали четници Нешка Недића и Свете Протића и да је из једног заплeненог Лалатовићевог писма сазнао да Дража одобра овај поступак. У писму је од Драже тражио да њихов поступак јавно осуди и да одмах одговори.¹⁸⁹ Не зна се да ли је Михаиловић примио ово писмо, али одговор никад није стигао.

У западној Србији, попришту војног сукоба четника и партизана у јесен 1941. и у току те зиме, остале су и једна и друга страна, али са знатно ослабљеним снагама. Четници су од самог почетка били у дефанзиви, док су партизани, иако сведени на незнатан број у односу на стање пре офанзиве на Ужице, понушали да задрже иницијативу према непријатељу. До међусобних сукоба само привидно није долазило, јер су се обе стране држале тзв. Другог споразума, од краја новембра 1941, ано се изузму Михаиловићеви људи, легализовани у Недићевим одредима, који су отворено наставили офанзиву против партизана.

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

Почетком 1942. слободна партизанска територија у западној Србији се јако смањила. На ограниченом простору између Медведника, Соколске планине, Става и друма Лозница—Ваљево, окупиле су се све преостале партизанске јединице у Србији, западно од Мораве. Крајем децембра и почетком јануара, 113. немачна дивизија прикупљала се за повратак на Источни фронт, а 342. за прелазак у Босну. Због покрета ових трупа партизанско руководство у западној Србији напустило је села Драгодол и Снадар, где се налазило у току децембра, и упутило у више пределе, у Поћуту. У току 7. и 8. јануара, заједно са Штабом Ваљевског одреда, тамо су премештене и партизанске радионице за израду одеће и обуће, пекаре и преостале залихе намирница. Против ове слободне територије нису предузимане обимне акције, јер је главнина Српске жандармерије била ангажована у борбама с партизанима на Увцу. Иако су Немци и четници затворили све прилазе слободне територији, запоседајући свако село из кога су се партизани повукли, до већих акција у првој половини јануара није дошло. Али било је очигледно да се обруч око слободне територије полако затвара. Бројно стање бораца у партизанских одредима смањено је за једну трећину, због губитана у децембру приликом покушаја јединица да се пробију на своје терене. Повучени у планинска села, донекле заштићени самом природом пасивног терена, који је, поготово по дубоком снегу, био неприступачан, партизани су ченали пресудан обрачун који је, иако су сви осећали, био неминован. Слику последње слободне партизанске територије најбоље ће нам дочарати сећање једног борца: „Десетак села, поређаних у цик-цак линији испод ваљевских планина, било је готово затрпано дубоким снегом. Крајем 1941. године, та села су била једина слободна територија Ваљевског партизанског одреда. Испред нас је пут за Ваљево поседнут од четника и Немаца, а иза нас планински гре-

бен. Стиче се утисак да смо на неком ограђеном простору. Снег непрекидно пада већ 20 дана. Од вејавица и ниске температуре пушке нам залеђене и функционишу једино пошто се раскраве крај ватре. Хладно је и у срцима партизана. Одело слабо и поцелано, а обућа још гора. Од хране најчешће добијамо проју и кромпир, нешто тврдог сира, а ређе пасуљ с овчетином. Погледи већине бораца су упрти у села око Колубаре и Рибнице.“¹⁹⁰

Средином јануара активност Немаца, Српских оружаних одреда и четника све је већа. Тако је 10. јануара једна немачка јединица, заједно с Ваљевским четничким одредом, ушла у село Ставе и заузела Пецку и Драгодол. Истовремено, ваљевска група владиних одреда водила је борбу у правцу Суводоње. Драгијеваца и Лопатања.¹⁹¹ Једна немачка јединица је понушала да се средином јануара пробије уз реку Јабланицу до Поћуте, али није успела. Због тога су Немци артиљеријом тешког калибра повременио тукли насеља око Поћута и запосели села дуж друма према Осечини.

Главни штаб за Србију и Штаб Ваљевског партизанског одреда су 13. јануара упутили једну, посебно формирану групу, састављену од Рађевског и Тамнавског батаљона Ваљевског одреда, са задатком да прокрстари по Подгорини и Поцерини. Група је кренула са слободне територије, водећи уз пут борбе с четницима и сеосним странама. У Плавњу је уништила жандармеријску станицу и запленила нешто хране. Радјевски подгорски батаљон је, 14. јануара, стигао у село Црниљево. Међутим, у том крају су биле прикупљене знатне жандармеријско-четничке снаге, обједињене под командом Мачванске групе владиних одреда. Ово груписање је извршено после успешног продора Тамнавског батаљона са задатком да се спречи поновни продор партизанских одреда у правцу Мачве и Тамнаве. Партизани су налетели баш на ову, веома бројну, квислиншку групу и, да би избегли борбу, повукли се према југу, на друму Ваљево—Лозница, где су се провукли између делова једне немачке моторизоване јединице.¹⁹² У ноћи 14/15. јануара, партизани су прегазили реку Јадар и преко Лопатња стигли на слободну територију, у село Ребељ. Истовремено се Тамнавски батаљон, после понушаја да продре у Тамнаву, прикупљао у Поћути.

Тако су пропали покушаји продора у Подгорину, Поцерину и Тамнаву. У тим акцијама, у времену од 1. до 20. јануара, јединице Српске оружане силе и четници заробили су 62 партизана и болницу Тамнавског батаљона.

Почетком 1942. у Поћути су били смештени Главни штаб НОПО за Србију, ОК КПЈ за Ваљево и Штаб ваљевског партизанског одреда. И поред описаних услова, живот на малој слободној територији се донекле одвијао нормално. У селу је постојао народноослободилачки одбор, основан још 10. септембра 1941. године.¹⁹³ У време када је Поћута постала центар преостале партизанске слободне територије, народноослободилачки одбор је развио широку делатност за помоћ јединицама. Водио је комплетну бригу о болници, која је била смештена у школи, организовао смештај и исхрану оболелих и рањених партизана и прикупљао платно за завоје; организовао плетење чарапа, рукавица и џемпера, који су били неопходни борцима у зимским условима. Нарочито корисна активност је била на прикупљању и смештају намерница за исхрану бораца. Народнослободилачки одбор је руководио и фронтом народноослободилачке борбе, у који је улазио конфисковани новац и средства прикупљена продајом конфисковане имовине. Заједно с борцима радио

је и на организовању дочена Нове године. Културна екипа Окружног комитета и омладинки из села припремала је програм, а жене су ужурбаном завршавале плетење рукавица, чарапа и џемпера, за поклоне борцима. На невеликој слободној територији у западној Србији тешкоће су у свечаној атмосфери биле заборављене, сви су настојали да се још једна година весело испрати. Народноослободилачки одбор је постојао док је постојала и слободна територија. После одласна партизана, 1. фебруара, његови чланови су похапшени.

У децембру 1941. Окружни комитет КПЈ за Ваљево и Штаб ваљевског партизанског одреда, у договору с Окружним комитетом Шапца, који се у то време налазио на слободној територији, доноси одлуку о покретању листа „Партизан“, чији је први број изашао 20. децембра.¹⁹⁴ Прекинутим излагањем „Борбе“ осетио се велики недостатак у информисању бораца. Штампана је у одреду увек имала значајну информативно-пропагандну улогу, нарочито у теоретској изградњи младих чланова Партије. На припремању листа су радили чланови Окружног комитета уз неколико интелектуалаца. Дописе за лист су слали комесари чета и борци. Насловну страну израђивао је београдски сликар Бора Барух, који је од средине децембра био у Ваљевском партизанском одреду. И предратни новинар Жикица Јовановић — Шпанац правио је нарисане. Лист је умножаван на гештетнеру, с малим проредом због недостатка хартије. Укупно је изашло 6 бројева „Партизана“, а сачувана су само два. Редакцијом листа руководила је Милна Минић. Лист је био доста обиман, с обзиром на средства којима се располагало. У њему су обрађивани извод из „Питања лењинизма“ и Историје СКП(б), извештавано о борби Совјетског Савеза о анцијама појединих јединица, обележаване су годишњице и ликови палих бораца, агитовано против Недићеве владе и објављивани литерарни састави.¹⁹⁵ Последњи број листа је изашао крајем јануара, непосредно пред напуштање слободне територије.

Осим листа „Партизан“, на слободној територији су постојала и друга информативна средства. Умножаване су вести које су објављивали Радио-Москва, Радио-Лондон и Радио-Југославија. У свакој чети су прављене зидне новине и билтени. Сва ова гласила, рађена на пакпапиру, садржавала су актуелну тематину. Престала су да излазе тек када су партизански одреди у западној Србији били потпуно разбијени.

Велики проблем пред крај постојања слободне територије постало је снабдевање бораца. Хране више није било у базама под Повленом и Медведником, па је гладовање узимало маха. Планинска села на слободној територији, сама сиромашна, била су већ исцрпљена дугим боравком и проласком многих партизанских јединица. Два најважнија извора партизанског снабдевања су била пренинута. Основна материјална база народноослободилачке војске је била у народу, који је, највећим делом, снабдевао јединице. У ситуацији када је становништво слободне територије, у недостатку основних намирница, делило исту судбину с партизанима, од њега се није могла очекивати било каква помоћ. Други значајан извор партизанских јединица, отимање од непријатеља, био је прекинут. Већ дуже времена нису вођене успешне офанзивне акције у којима је могло да се дође до муниције. Штавише, она се непрестано трошила у борбама с четницима на прилазима слободној територији.

Захваљујући активности Народноослободилачког одбора, партизани су у јесен били добро снабдевени. У септембру и октобру 1941. из жнотородних крајева Мачве, Поцерине, Посаво-тамнаве и Тамнаве, у брдовите пределе Ваљевског одреда пребачене су велике количине жи-

та и разних намирница. Велина економска база партизана у овом крају била је у Пецној, а затим је премештена у Поћуту. Жито је, обично, сакупљано на митинзима, добровољним прилозима, а ређе је откупљивано.¹⁹⁶ Значајан извор снабдевања партизана, нарочито у првим данима устанка, кад су имали значајне успехе у борби, био је непријатељ. Препадом на жандармеријске станице и сеоске страже долазило се до оружја, муниције и санитетског материјала. До великог плена су дошли ваљевски партизани после освајања Крупња. Док је постојала велика слободна територија, понекад су вршене реквизиције и конфискације имовине, нарочито од богатих трговаца, који су се непријатељски односили према народноослободилачком покрету. У време када су партизански одреди у западној Србији напустили остатак слободне територије и прешли на чисто герилски начин ратовања, проблем снабдевања храном био је нарочито изражен. Како нису имали организовану кухињу, борци су се углавном хранили куваним кромпиром и лепињама од кукурузног брашна које су пекли на жару. Сељаци, заплашени терором четника нису радо издвајали храну за партизана из својих залиха, које су већ и онако биле мале крајем зиме. Од сељана је узимана извесна количина намирница, а у замену су давале признанице, које је требало да буду исплаћене после рата. Поненад је даван и новац, ано га је било у одредима.

Реорганизација партизанских одреда у западној Србији у јануару 1942. године

Средином јануара у Главни штаб НОПО за Србију стигла су три писма Врховног штаба. Једно је било упућено Главном штабу за Србију, друго Окружном комитету и инструктору Покрајинског комитета у Ваљево а треће је било упутство Покрајинском комитету за Србију, писано 14. децембра 1941. Прво писмо, у коме су дата упутства за рад Главног штаба, писано је углавном под утиском писма које је Мирно Томић послао Романијском партизанском одреду и већ постојећег уверења Врховног штаба о стању народноослободилачког покрета у Србији.¹⁹⁷ У време када је писао писмо, крајем децембра, Мирно Томић је био у вези само с Окружним комитетима за Ваљево и Шабац и с Ваљевским и Подрињским партизанским одредом, који су се налазили на слабој територији око Ваљева. О осталим окружним комитетима и партизанским одредима није имао вести, штавише, подаци о Чачанском, Краљевачком и Шумадијском одреду, које је навео у писму, нису били тачни.¹⁹⁸ Мирно Томић, који се још почетком децембра вратио у Србију, није знао који су се све одреди повукли из Србије у Санџак. Није претпостављао да су се јединице знатно смањиле услед дезертирања бораца. Зато је бројно стање Шумадијског одреда, које наводи у писму, претерано за то време. Изгледа да је и сам Мирно Томић био убеђен да су се одреди у Србији углавном сачували и да с њима само треба успоставити везу. Како ово писмо није писано Врховном штабу, у њему се говори само о појединим акцијама и стању одреда, које је оцењено доста повољно. Због тога су Тито и Александар Ранковић, Главном штабу Србије упутили опширне директиве за рад, које су одговарале, како је још раније погрешно процењено, повољној ситуацији у Србији.

Због оптимистичних процена прилика у Србији, Врховни штаб је имао велике планове за развој народноослободилачког покрета у овој покрајини, којој је, иначе, придавао велику важност. У погледу примене

нове тактине борбе, у писму стоји да се одреди и у Србији не упуштају у фронталне борбе с окупатором, већ да врше препаде на комуникације да би дошли до што више оружја и муниције и да доченају непријатељске казнене експедиције, јер ће им то повећати углед код становништва. Четницима се не сме дозволити стварање упоришта у западној Србији јер су се с овог, стратешки важног простора, могла предузети снажна дејства и на истоку и на западу. По препоруци Врховног штаба, Главни штаб за Србију треба да буде у области Соколска планина — Медведник и нарочито ту се мора сузбијати свани четнички утицај и развијати политички рад међу заосталим становништвом.

Нарочито важан задатак је постављен Главном штабу у погледу стратешког груписања снага у Србији. Том приликом је Врховни штаб имао у виду да ће се у Србију ускоро вратити комплетно партијско и војно руководство и јединице, које су у Санџаку чекале повољну прилику за пребацивање. Задатак је, стога, био да се цела Србија покрије партизанским одредима. У свим пределима, требало је основати оперативна руководства која би обједињавала акције одреда на својој територији. Та оперативна руководства или команде група одреда, нао су касније називана, требало је да координирају дејства одреда на једном ширем подручју. Старешине тих формација требало је да међусобно одржавају везу. Главни штаб је требало да командама група одреда и одредима појединачно даје директиве за рад за један дужи период, јер је због тешког терена и спорог одржавање везе, било немогуће бити стално у контакту. Предвиђено је да се старешинама тих формација остави пуна иницијатива за рад. У директиви је прецизиран терен скоро сваког одреда и групе одреда на коме ће дејствовати и с ним ће сарађивати.

Предвиђено је да прва група одреда дејствује у северозападној Србији. Подрињски одред је требало да створи упориште на Церу и Влашићу и да с тог простора дејствује ка Шапцу, Мачви, Лозници и Завлаци, док је одред Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, требало да створи упориште у пределу Борања—Јагодина—Соколска планина и да дејствује ка Завлаци, Лозници, Зворнику и на путу Зворник—Љубовија.¹⁹⁹ Ова два одреда требало је да интензивно сарађују, да се омасове и да се за њих формира једно оперативно руководство које ће координирати њихова дејства. Команда групе одреда у северозападној Србији требало је да ради политички на овом терену, због четника који су се у великом броју налазили у том крају.

Другу оперативну групу су сачињавали Ваљевски и Посавки одред. Први, са упориштем у предлу Медведника-Јабланин-Маљен, са задатком да дејствује око Ваљева, Осечине, Пецке, Љубовије и на западу и северозападу ваљевске котлине. Предвиђено је да, с одредом Владе Зечевића и поручника Р. Мартиновића и с Подрињским одредом, усредсреди своја дејства на јадарску долину и ослободи Крупањ. Посавки одред је требало да створи упориште у рејону Јаутина—Близански Висоци—Словац и да дејствује на Ваљеву, садејствујући у том правцу с Ваљевским одредом, и на Колубари и Сави. У рејону Сувобора требало је формирати Сувоборски одред, од Колубарског батаљона и целокупног људства на терену. Он би требало да дејствује ка Мионици, Љигу, Лазаревцу и Горњем Милановцу. Овде је било врло важно створити партизанско упориште и очистити терен од четника Драже Михаиловића. За ова три одреда требало је формирати једно војно руководство.

Трећа група одреда би дејствовала јужно од Маљена и Повлена. Унички одред би створио упориште на планинама Тари и Златибору. Одатле би дејствовао у правцу Уница и Пожеге и тако контролисао границу на Увцу. Чачански одред би требало да створи упориште на планини Јелици и на јужним падинама Сувобора, и одатле да контролише чачанску и појешну котлину. Ова два одреда би имала једно оперативно руководство и оно би било у вези с Главним санџачким штабом, који је у то време дејствовао на Бијелом Брду, Златибору и Ивањици.

Четврта, Шумадијска, оперативна група требало је да буде у Шумадији. Шумадијски одред би се налазио у пределу Рудника и дејствовао око Аранђеловца, Крагујевца и Горњег Милановца. Своје акције би координирао са Сувоборским одредом. Преко Мораве би се повезао с партизанским одредима у источној Србији. Крагујевачки одред, који је тек требало да се формира, имао би своје подручје око Црног врха и Гледићке планине, и дејствовао би на Крагујевцу, Чачну, Краљеву, Крушевцу и Јагодини. И он би одржавао везу с одредима у источној Србији. Требало је формирати још један одред у пределу Венчац—Букуља—Космај—Авала, који би дејствовао у правцу Рача—Аранђеловац—Лазаревац и на северу између Мораве, Дунава, Саве и Колубаре.

Један би одред самостално дејствовао у области Копаоника, између Ибра, Западне и Јужне Мораве све до Косова поља. Требало је да одржава комуникације у сливу Ибра и обеју Морава. Предвиђено је да се у источној Србији формирају три оперативна руководства, почев од Рипња преко Суве планине до рене Пчиње.²⁰⁰

У директиви се може уочити да, по концепцији Врховног штаба, свани партизански одред у Србији треба да има упориште на некој планини и да се ослања на суседне одреде. Дејства одреда би била обједињена заједничким оперативним руководством, командама група одреда. Дејства јединица би била усклађена сарађом између оперативних руководстава. Свани одред би пресецао по неку комуникацију, а у случају да не може да опстане на свом терену, могао је да се повуче на слободну територију суседног одреда. Реализацијом овог плана, цела територија Србије била би покривена партизанским јединицама. Тако територијално распоређени, одреди би могли да избегну опкољавање, а то је, видећемо, била доминантна тактика непријатеља у обрачуну с партизанским јединицама. Изгледа да је Врховни штаб имао у плану да се у Србији оснује пролетерска бригада, јер Главном штабу за Србију поручује да формира чврсте јединице, од радника и сељака, које ће у одређеном моменту моћи да уђу у пролетерску бригаду, али у поруци стоји: „над завршите припреме, саопштите нам јер без нашег одобрења те бригаде не смете стварати“.²⁰¹ У писму Главном штабу, о упутствима за формирање нових одреда, на крају стоји: „Настојте да што пре формирате наведене одреде и групна руководства. То је полазна основа за наш правилни будући развој борбе.“²⁰²

Пред Мирка Томића, практично само пред њега, јер је он био једини члан Главног штаба и Покрајинског комитета који се налазио у западној Србији, постављен је сложен задатак. Требало је изградити чврст систем партизанских одреда на територији целе Србије, чија би дејства координирале заједничке команде. Ово је било тешко извести чак и у случају да су у Србији биле све партизанске снаге и руководећи кадар, наоуано је Врховни штаб претпоставио.

За извршење овог задатка била је потребна чврста веза с осталим партијским руководствомима и штабовима одреда у Србији. Мирко Томић, од повратка у Србију, за све време постојања одреда у западној Србији, није успео да успостави сталну везу с војним и партијским форумима. У писму Централног комитета од 8. јануара 1942. захтева се од Окружног комитета Ваљева да успостави везу с Благојем Нешковићем у Београду и да настави одржавање везе с Централним комитетом. Задатак да се повеже с Покрајинским комитетом преузео је на себе Мирко Томић, који је био опуномоћен за војни и политички рад на овој територији.²⁰¹ Од повратка у Србију Мирко Томић је покушао да успостави везе с Врховним штабом и Благојем Нешковићем у Београду. До почетка јануара успело је једино да се до Врховног штаба пробије курир с писмом упућеним Романијском партизанском одреду. Сви остали курири су били похватани.²⁰⁴ Средином јануара Мирко Томић је послао курира Врховном штабу с извештајем о свом раду на терену, а 24. јануара поново је упутио Рахилу Котарев у Топлицу, с писмом за Благоја Нешковића и Василија Буху.²⁰⁵ Курир је успео да се пробије с писмом до Врховног штаба тек 31. јануара, а Рахила Котарев је успела да преко Крушевца пошаље писмо у Београд Благоју Нешковићу и јавку за пунт у Ваљеву.²⁰⁶ Мирно Томић је поново послао писмо Врховном штабу, али је курир стигао тамо тек 19. фебруара.²⁰⁷ Интересантно је да у овом извештају Мирно Томић обавештава Тита да се повезао с готово свим одредима у Србији. А у то време, 31. јануара, над је писано писмо, он је имао везе само с партизанским одредима који су се налазили на слободној територији око Ваљева. Чини се да се у писму жалио на тешке услове за вођење борбе у Србији, на бројност непријатеља и недостатак муниције и да је од Врховног штаба тражио да у Србију пошаље јединице и новац.²⁰⁸ Даље наведе да се у Србији стварају колосални услови за развој народноослободилачког покрета, јер је незадовољство сељака против Недића огромно. Зато процењује да ће у пролеће у Србији буннути још јачи народни устанак.

Писмо, које је Тито послао Мирку Томићу 20. фебруара, није стигло у Главни штаб за Србију, јер су партизански одреди у западној Србији већ били напустили слободну територију. Ни Благоје Нешковић није успео да одговори Мирку Томићу, све до априла 1942. године. Такође ни веза с источном и јужном Србијом није могла да буде успостављена. У таквим условима, Мирко Томић није могао да изврши први део задатка Врховног штаба, да окупи Покрајински комитет и Главни штаб за Србију. Због тога је пришао извршењу другог дела задатка — формирању Оперативне групе одреда у западној Србији. Без успостављених веза с осталим партијским руководствомима и одредима у Србији и због непознавања прилика чак и у суседним областима, на Космају, у Шумадији и ужичком крају, реорганизација ваљевске групе одреда могла је имати само делимично ефеката.

Крајем јануара Мирко Томић је сазвао састанак чланова Главног штаба за Србију да би се размотрило спровођење директива Врховног штаба. Реорганизација постојећих одреда је морала да се изврши брзо и с постојећим снагама и кадровима, јер је оно слободне територије већ била извршена концентрација непријатеља, а прве борбе су почеле још 22. и 23. јануара. Било је очигледно, у тим условима, да се слободна територија мора напустити и прећи на герилски начин ратовања. Реорганизација партизанских јединица у западној Србији извршена је 28. јануара 1942, како наводи Радивоје Јовановић — Брадоња, у свом

извештају од јуна 1942, и одређени су терени даљих дејстава појединих одреда, као што је предвиђено у директиви Врховног штаба. Од постојећих снага створена су четири одреда. Од Колубарског батаљона Ваљевског одреда, формиран је Суворборски одред са 220 бораца. Командни штаб су сачињавали Миша Дудић, командант, политички комесар је био Андра Савчић, заменик команданта Драган Татовић и заменик политичког комесара Душан Барић. Одред је добио задатак да, с ослонцем на Суворбор, Равну гору и Рудник, дејствује према Љигу, Горњем Милановцу и Чачку, а делом снага с Маљена да дејствује према Колубари и Ваљевоу. У Ваљевски одред, који је остао с два батаљона, ушла је привремено преостала чета Мачванског одреда с 50 људи. Командни штаб ове јединице, која је имала око 200 бораца, сачињавали су: командант Здравко Јовановић, политички комесар Милосав Милосављевић и чланови Влада Зечевић, Ратко Мартиновић и Данило Лекић. Одред је требало да дејствује ослањајући се на северне гребене Повлена, Јабланика, Медведника, Соколсне планине, Борање, Гучева и Цера. Од Посаво-тамнавског батаљона формиран је Посаво-тамнавски одред од 150 људи, са задатком да дејствује у Тамнави и Посавини. Његов штаб су сачињавали: командант Света Поповић, политички комесар Миле Манић — Албанта и чланови Добросав Симић, Ратко Ранковић и Андрија Мазинанин. У Космајски одред је ушла Друга чета Другог шумадијског одреда, која се с њим вратила из Санџака. Штаб одреда, који је имао 150 бораца, изабран у Санџаку, остао је непромењен. Јединице је требало да дејствују и у Шумадији с ослонцем на Космај, Букуљу и Венчац.²⁰⁹

Ваљевска партизанска групација је после реорганизације, према извештају Радивоја Јовановића — Брадоње, имала око 770 људи, од тога је било 20% небораца. Циљ реорганизације био је да се расположивим снагама покрије што већи простор и развукну непријатељске снаге од Дрине и Цера до Рудника, јер се сматрало да ће се на тај начин одреди ланше одржати до пролећа.

Истовремено с реорганизацијом јединица, Мирко Томић је формирао Команду групе одреда. Њу су сачињавали: Радивоје Јовановић — Брадоња и Милорад Милатовић, као чланови Главног штаба, и Жикица Јовановић — Шпанац, као војни стручњак. Команда је требало да обједињује дејства партизанских одреда на територији око Ваљева. Ни у једном документу није прецизно наведено који су све одреди улазили у Ваљевску партизанску групацију. Према упутству Врховног штаба њу је требало да сачињавају Ваљевски, Посаво-тамнавски и Суворборски одред. Космајски одред је требало да има заједничку команду с Крагујевачким и Шумадијским одредом. Вероватно да је Космајски одред привремено стављен под команду ваљевске партизанске групације, јер Мирко Томић није знао ситуацију на Космају. (У писму упућеном Благоју Нешковићу, 23. јануара, он се интересовао за одреде у околини Београда.)

Одбрана слободне територије

Концентрација квислиншких јединица за уништење партизанских одреда у западној Србији почела је средином јануара и трајала до краја месеца. У овој акцији дошло је до највећег ангажовања Немаца после офанзиве на Ужице. Немачку 342. дивизију, која је прешла у Босну, заменио је 741. пешадијски пук. Немачка обавештајна служба је преду-

зела мере да сазна све о месту боравна, јачини, положајима, саставу и наоружању партизанских јединица. За предстојеће операције Оперативни штаб Српске добровољачке команде ангажовао је пет својих одреда, под личном командом њиховог команданта пуковника Косте Мушицког. У саставу одреда Српске добровољачке команде учествовала су четири жандармеријска одреда, са 750 људи, као појачање.²¹⁰ Као што се види из односа броја снага, главни задатак у уништавању партизанских одреда имали су Љотићеви добровољци, који су дали 2.200 људи, док су жандармерија и четници имали помоћну улогу. У јединице Српске добровољачке команде Немци су имали највише поверења, а у току је била и реорганизација Српске жандармерије. Акције на слободну партизанску територију, у ваљевском округу, требало је да почну са свих страна, јер је Оперативни штаб Српске добровољачке команде обједињавао дејства свих група владиних одреда са четири суседна округа. Немци, који су били дислоцирани у Ваљеву, требало је да у акцијама учествују с тешким артиљеријским наоружањем, минобацачима и топовима. Основна замисао заједничког немачко-квислиншког штаба, била је да се што већим снагама покрије читав простор око слободне територије и да се спречи пробијање партизана из обруча. План Немаца и квислинга је био да се преостале партизанске јединице униште још у току зиме јер ће им у пролеће повољнији услови за вођење борбе ићи на руку. По плану Штаба Српске добровољачке команде, требало је да се стегне обруч око партизана и да се постепено сужава све до њиховог потпуног уништења. Читава операција је, како каже М. Јанковић, добила карактер коначног обрачуна с партизанима. Предвиђено је да се у акцијама користе искуства из претходних борби с партизанима. Сада се није смела поновити грешка да исти одреди, који су већ падали у окружење, успеју да се поново извуку.

Сужену слободну територију, испод планина Медведника, Јабланика и Повлена, органичену на села Совач, Ребељ, Поћута, Брезовице, Вујиновача и Лесковице, бранило је око 700 партизанских бораца. Укупне немачко-квислиншке снаге су износиле око 3.000 људи. Први напад на слободну територију извршен је 20. јануара, истовремено са северне стране, од Става, и с источне, с пута Лелић—Лесковице.²¹¹ Ове положаје бранио је Колубарски батаљон Ваљевског одреда и један део Посавотамнавског батаљона. Подржавани немачком артиљеријом, Српски оружани одреди су извршили неколико напада, али су били одбијени са знатним губицима. Напади су обустављени 23. јануара, а партизани су задржали своје положаје, изгубивши у тим борбама, по немачком изворима, око 20—30 људи. Колубарски батаљон је чак преузео контранапад на село Мравињеце и одатле избацио четнике. Али због јаког мраза и недостатка муниције, партизани су морали да се повуку.²¹²

После првог напада на партизанске положаје настало је затишје које је трајало четири дана. За то време су само четници обилазили села око слободне територије, сукобљавајући се повремено с партизанским патролама. Одреди Српске оружане силе почели су поново напад 27. јануара, на Сушице, а четници из Азбуковице и Рађевине напали су на партизанске положаје према Висовима, Округлићу и Шарану, којима су партизани бранили улаз у Совач и Поћуту. И овај напад су партизани одбили и нанели велике губитке четницима, које су Немци гонили испред себе на јуриш, претећи им стрељањем, уколико не изврше напад. Партизани, који су имали боље положаје на Висовима, могли су да одбијају нападе све док су имали муниције. После ових неуспеха, да на

јуриш заузму слободну територију, Штаб српске добровољачке команде је одлучио да промени тактику. Квислиншке јединице су и даље водиле мање борбе које су исцрпљивале партизанае и приморавале их да истроше муницију. Истовремено су поседнути сви путеви који су водили на Поћути. Ова тактика је убрзо дала резултате. Партизанска одбрана слободне територије је малансавала, јер су се залихе муниције брзо смањивале, а до ње се тешко долазило, пошто су се водиле статичне борбе, без контранапада, у којима је једино могло да се дође до плена. Број рањених и промрзлих партизана се повећавао. Код бораца се осећао замор због непрестаних борби. Љотићеви добровољци и четници су стално нападали, уводећи у борбу свеже јединице, тако да партизанима нису дали да се одморе.

Због ованке ситуације, Команда групе партизанских одреда у западној Србији одржала је саветовање у селу Сушице. Саветовању су присуствовали штабови Ваљевског и Космајског одреда. Одлучено је да даље треба избегавати фронталне борбе с надмоћним непријатељем, због недостатка муниције, и прећи на чисто герилски начин ратовања. Закључено је да слободна територија не може више да се успешно брани, да се партизанске снаге поделе у две групе и да се пробију у два различита правца, како би се развукле немачко-квислиншке снаге. Ваљевски одред с Мачванском четом добио је задатак да се пробије у Рађевину и Подгорину, а Суворборски и Космајски одред да изврше продор у правцу Маљена и Суворбора; Посаво-тамнавски одред је требало да поново покуша да се пробије у Тамнаву ослањајући се на Ваљевски одред.²¹³ На извршење директиве Команде групе одреда прво су кренули Суворборски и Космајски одред. Обе јединице су у ноћи 30/31. Јануара напустиле село Лесковице. Одустало се од првобитне намере да се одреди деле на батаљоне и чете, већ су наставили да дејствују као целина. Ваљевски и Посаво-тамнавски одред, који је требало да крену сутрадан, предузели су све мере за евакуацију слободне територије. Расформирана је болница и тешки рањеници, њих 30-40, скривени су по сеоским кућама у Ребељу. Поузданим сељацима је поверена брига око исхране и лечења ових болесника. Расформирана је и штампарија, у којој је штампан лист „Партизан“. Евакуисане су и последње резерве хране и раздвојене по четама.²¹⁴

Ваљевски и Посаво-тамнавски одред, који су кренули 1. фебруара, нису могли да се пробију у правцу Рађевине и Подгорине, како је било предвиђено, јер су сазнали да се тамо налазе јане непријатељске снаге. Зато су се оба одреда повукла назад, у Рубељ. У међувремену су Немци и четници брзо испунили празнину која је настала одласком Суворборског и Космајског партизанског одреда, ушли у Поћуту, заузели последњу слободну партизанску територију и тако Ваљевском и Посаво-тамнавском одреду пресекли пут. Зато је брзо сазвано саветовање штабова ова два одреда и одлучено да се не иде у Рађевину и Поцерину, већ да оба одреда крену у правцу Колубаре. Претпостављало се да су непријатељске снаге у том правцу слабије. На реокупираној територији, у неколико села, остале су жандармеријске посаде да би спречиле повратак партизана.²¹⁵

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ У БОРБИ ЗА ОПСТАНАК

Космајски и Суворборски одред напустили су села испод Медведника, нада су ноћу 31. јануара, Ваљевски и Посаво-тамнавски одред кренули на дуги марш. Одласком ова два одреда напуштени су и последњи остаци слободне територије у западној Србији, коју су партизанске јединице држале већ пет месеци. Овде почиње најтежи период борбе српских партизана од почетна устанка. Задатак одреда тада више није био да обнове војну и политичку иницијативу, како је предвиђено у директивном писму Централног комитета, већ се све само на то — како до пролећа сачувати јединице од уништења. Од поласка 1. фебруара, за борце су наредна два месеца протекла у готово непрекидном маршу, по вејавици и велиној хладноћи.

На саветовању у Сушици партизанским јединицама су одређене територије на којима ће дејствовати. Међутим, због великог отпора непријатеља, одреди су морали да се врате у рејон Великог и Малог Маљена. У ноћи 3/4. фебруара, Ваљевски и Посаво-тамнавски одред су успели да се у тешком маршу пробију из обруча, продуже на Колубари и ту ухвате везу с Командом групе одреда. За то време су Немци затворили пут на Поћути, тако да је повратак на стари терен био немогућ. Нешто раније, на прилазе Колубари стигли су Космајски и Суворборски одред. Због тога је Штаб Српских оружаних одреда почео хитно да пребације своје снаге из Подгорине, из села која су већ били заузели, у долину Колубаре.²¹⁶ Ваљевски одред, који је стигао у долину Колубаре, сместио се у селу Крчмари, где је остао неколико дана, вршећи мање акције у правцу Колубаре. Посаво-тамнавски одред је упућен на југоисточне падине Маљена и Суворбора, где је дејствовао од 5. до 8. фебруара. На северозападне падине ових планина у исто време су стигли Суворборски и Космајски одред. Тако су на овом простору формирале две јаче партизанске групе.²¹⁷ Када су се партизанске снаге нашле испод Маљена и Суворбора на прилазу Колубари, јединице Српске добровољачке команде и четници почели су систематско окруживање ове две планине. Оно 7. фебруара повучене су трупе које су држале Поћуту и околна села, да би учествовале у заокруживању партизана. У овој акцији учествовале су Ваљевска, Ужична и делови Крагујевачке групе владиних одреда и Вишки и Тамнавски четнички одред.

Упознати са стањем у партизанским одредима, недићеви и четнички команданти били су убеђени, судећи по њиховим каснијим извештајима, да ће убрзо изаћи на крај с партизанима. И у самој Недићевој влади постојала је решеност да се у току зиме обрачуна с устаничким покретом. Обнављање партизанских акција могло би да изазове нежељене последице за владу, због чега је она одлучила да предузме све мере да радикално отклони партизанску опасност пре пролећа.²¹⁸

После напуштања слободне територије, почетком фебруара, партизански одреди су се нашли окружени на Суворбору и Маљену, пошто им је претходно пропао покушај да се пробију на Колубари. Због тога је 7. фебруара поново сазвано саветовање штабова одреда Ваљевске партизанске групације. Закључено је да се не може више опстати на том терену, већ да треба донети одлуку да се крене у неки други крај. На саветовању се још није расправљало о напуштању Србије, иако су ту услови за опстанак одреда били веома тешки. Расправљало се о одласку у јужну Србију, Гоплицу и Јабланицу, или у источну Србију, у

Хомоље. Предлог за одлазак у источну Србију није био ничим поткрепљен па се расправљало, углавном, о одласку у Јабланицу и Топлицу. Мирко Томић је тврдио да је у овом крају било доста муниције.²¹⁹ Овај правац је био најприхватљивији, јер се једино у овом крају Србије располагало провереним подацима о народноослободилачком покрету. Видели смо већ да је Рахила Котарев била у Топлици, средином јануара, да преко овог пункта успостави везу с Благојем Нешковићем, и одатле се вратила с обавештењем о доста повољном стању партизанских одреда у овом крају. Из писма Романијском партизанском одреду, крајем децембра, види се да је Мирко Томић претпостављао да се у рејону Чачна и Ужица налазе партизански одреди и, мада с њима још није успоставио везу, веровао је да се приликом пробијања ка јужној Србији може на њих ослонити.²²⁰ Ова одлука је донесена на основу претпоставки, јер се није располагало поузданим подацима о правом стању у осталим деловима Србије. Веза с Благојем Нешковићем, који је требало да координира радом окружних комитета, још није била успостављена.²²¹

На саветовању је одлучено да одреди с Маљена преко Овчара стигну на Копаоник. Образоване су две колоне, једна од Ваљевског и Посаво-тамнавског и друга од Суворорског и Космајског одреда, с којом је ишао Главни штаб за Србију, Команда групе одреда и ОК Ваљева. Обе колоне су добиле задатак да за пет дана стигну у село Дружетић, где је Команда групе одреда требало да одреди даљи правац кретања.²²² Убрзо су сва четири одреда напустила Маљен, који су одмах заузели владини одреди, јер је ова планина сматрана за веома важну стратегијску тачку. Ваљевски и Посаво-тамнавски одред су убрзо стигли у село Тометино Поље и ту се задржали два дана, чекајући остале две јединице. Одмах по одласку партизана с Маљена, одреди Српске добровољачке команде су посели линију железничке пруге Београд—Љиг—Чачак, источно од Маљена, са задатком да спрече повезивање партизана с источном Србијом. Над су прва два одреда стигла у Тометино Поље, у штабу Српске добровољачке команде су схватили да је правац пробијања партизана на југу. Због тога је ангажован један одред Српске добровољачке команде и неколико четничких јединица, углавном из околних места, да би се ова два партизанска одреда поново одбацила на Маљен. Истовремено, ове квислиншке јединице су имале задатак да спрече продор партизана ка Морави. Али напад на ова два партизанска одреда није успео и они су се повукли у село Дружетић. Концентрација јединица оно Ваљевског и Посаво-тамнавског одреда олакшала је положај Суворорском и Космајском одреду па су они успели да се пробију у Тометино Поље, где су се задржали два дана. Међутим, Ваљевски и Посаво-тамнавски одред, који су били у близини, у селу Дружетићу, нису могли да чекају преостала два одреда, јер су се бојали опкољавања. Због тога су морали да напусте село, због чега је пропао план да сачекају два преостала одреда. Тако су обе партизанске групе маневрисале јужно од Маљена, праћене од непријатеља и без могућности да се споје и покушају пробој на југ.

У селу Планиници једна група партијских радника напустила је Посаво-тамнавски одред и отишла на илегалан партијски рад у Посавину и Колубару.²²³

У међувремену, руководство партизанских одреда је поново почело да разматра могућност да се остане на терену оно Суворора. Главни штаб за Србију, Команда групе одреда и Окружни комитет Ваљева су у Тометином Пољу коначно одбацили план за одлазак у јужну Срби-

ју. Занључено је да сви одреди треба да остану на овој територији, јер се тако најлакше могу одржати.²²⁴ Међутим, групе нису имале везу једна с другом, јер Ваљевски одред, који је, према договору, требало да успостави везу с Главним штабом и Командом групе одреда, није у томе успео. Под притиском непријатеља са све четири стране, партизански одреди су се средином фебруара окупили на јужним падинама Маљена.²²⁵

Враћање партизанских одреда на своје терене

Почетком фебруара, због великог отпора Српске жандармерије и четнина, пропао је план Главног штаба и Команде групе одреда да се партизанске јединице, с две ударне групе, пробију најпре у Колубару, а затим у Топлицу. Због тога су партизани почели постепено да се прикупљају на Маљену, где су се 12. фебруара окупила сва четири одреда. Састав јединица још није био знатно ослабљен, али је руководство дошло до сазнања да се борбе морају избегавати због недостатка муниције, и то више него до тада. У колибама затрпаним снегом, испод Маљена, две недеље после напуштања слободне територије и преласка на герилско ратовање, одржано је, последњи пут, заједничко саветовање Команде групе одреда са штабовима одреда и војним и политичким руководствомима. Саветовању су присуствовали чланови Главног штаба Мирко Томић, Радивоје Јовановић — Брадоња и Милорад Милатовић, инструктор ПК за Србију у Ваљевском округу Милош Минић, Жиница Јовановић — Шпанац, командант Ваљевског одреда Здравно Јовановић, Милосав Милосављевић, Ратко Мартиновић, Влада Зечевић, Миша Дудић, Андра Савчић и неколико партизана који нису били руководиоци војних и партијских јединица. Како је на саветовању донета одлука да се одреди врате на своје територије без претходног упознавања ситуације на тим теренима, што је било од великог значаја за даљи опстанак одреда, ми ћемо овом саветовању посветити мало више пажње.

На саветовању је разматрана ситуација у којој су се одреди нашли. Због веома тешких прилина одлучено је да сваки одред треба да иде на своју територију. Одбачени су предлози да се иде у источну Босну, Топлицу или Шумадију. Јак аргумент за прихватање овог предлога био је: треба одржати партијску организацију у тим крајевима, која, компромитована, није могла да опстане без одреда. Повлачење комплетне партијске организације са терена значило је изгубити политички утицај на њему. Јак разлог за доношење ованке одлуке било је и то што се тако захтевало у директиви Врховног штаба. Нарочито су, у свом настојању да се врате у свој крај, били упорни Космајци. Код бораца и једног дела старешина владало је уверење да ће се тако лакше доћи до муниције и хране и одржати до пролећа.²²⁶ Сви одреди су подељени у три групе, које су са Сувобора и Маљена требало да пођу у различитим правцима. Космајски одред је требало да пође према Космају, Посаво-тамнавски на Руднину или, евентуално, у Тамнаву, а Ваљевски у Рађевину. Сувоборски одред, који је имао највише муниције, требало је да остане на Сувобору. Чланови Команде групе одреда и Главни штаб за Србију прикључили су се Сувоборском одреду.

Партизанско војно руководство у западној Србији одлучило је да одреде пошаље на своје терене, како би се сачували од уништења, али о даљој перспективи борбе није се размишљало. Сматрало се да ће се самосталним дејствима одреда развући непријатељске снаге, избећи

његова концентрација и спречити опкољавање јединица. Није узимано у озбир да су усамљени одреди, релативно слаби и без довољно муниције, били лак плен непријатељу. Један од најважнијих пропуста приликом доношења ове одлуке је то што руководство није познавало ситуацију на теренима на које шаље одреде. За два месеца, док су одреди држали слободну територију јужно од Ваљева, пропало је неколико попуштања да се с јединицама дубље продре у Мачву, Тамнаву и Колубару. Подаци о стању на тим територијама су добијани слањем курира, који нису успевали да се повежу с партијским пунктовима, нити да донесу поуздане информације. Мирко Томић је, од самог повратка у Србију, безуспешно настојао да се повеже с Покрајинским комитетом у Београду и да од њега сазна нешто више о стању у суседним окрузима. У писму Благоју Нешковићу, од 23. јануара 1942, само осам дана пре напуштања слободне територије, Мирко Томић је тражио да га секретар ПК Србије упозна са стањем у партијској организацији и распитивао се о стању одреда у околини Београда. До средине фебруара није добио одговор од Благоја Нешковића, што значи да тражене информације, у време доношења одлуке о одласку одреда на своје терене, није могао ни имати.²²⁷ У писму М. Минићу, 17. марта 1942, Благоје Нешковић пише: „Неразумљиво је да су другови слали одреде на своје терене пре него што су испитали услове за то, пре него што су се повезали директно или преко нас овде са партијским организацијама на тим подручјима, јер је требало бити јасно да без партијске организације у тим крајевима, без обавештајних пунктова, није могуће да се одреди задрже на тој територији.“²²⁸

Средином фебруара, после три месеца одсуства, одреди су се вратили на своје терене. Борци су били задовољни што ће се поново борити у близини својих кућа. Али, с друге стране, због сталног избегавања борби, услед недостатка муниције, осећали су несигурност. Изнурени дугим маршевима, по хладноћи, због слабе исхране, слабо одевени и обувени, били су доста деморалисани. Оно њих су, са свих страна, биле квислиншке јединице, помагане од Немаца из правца Ужица, Косјерића, Пожеге, Горњег Милановца, Ваљева, Љига, Мионице, Уба, Обреновца, Лазареваца, Поцерине, Мачве, Рађевине, Азбуковице и Шумадије.²²⁹ Квислиншке јединице су у стопу рпатиле партизане, чекајући погодан тренутак да их нападну. Међусобним раздвајањем, партизански одреди су за њих постали лакши плен, у чему су видели прилику за њихово коначно уништење. Дужне припреме за обрачун с устаницима, које су вршили српска квислиншка влада и Штаб српске добровољачке команде, сада је требало да уроде плодом. То је била последња прилика, јер је зима била на измаку, а пролеће је ишло наруку партизанима.

Разбијање Космајског и Посаво-тамнавског одреда

Космајски и Посаво-тамнавски одред су кренули из села Планинице на Космају, и требало је, како је предвиђено, да иду заједно до Рудника. Одатле је Посаво-тамнавски одред требало да продужи на Тамнави. По поласку партизанских јединица с Маљена, јединице Српског добровољачког корпуса и четници почели су да концентришу своје снаге око појединих партизанских одреда и да им затварају правце могућег повлачења. Због тога је одлучено да Космајски и Посаво-тамнавски одред остану заједно све до Рудника. Очевинало се да ће се тамо ситуација поправити. Међутим, јединице Српске добровољачке команде

и четници затворили су правце повлачења — од Планинице на Мионици и од села Ба на Славковици. У Команди српске оружане силе озбиљно су вршене припреме за уништавање ова два одреда. Још на почетку њиховог кретања у сусрет им је кренуло 350 Немаца, од којих је једна група имала артиљерију, и 300 четника, док су околни четнички одреди добили наређење да се хитно прикупе.²³⁰

Оба одреда су стигла у село Ба 15. фебруара и ту је извршена њихова реорганизација. У претходним борбама бројно стање Космајског одреда се смањило на 120, а Посаво-тамнавског на 130 бораца.²³¹ Одреди су кренули из села Ба у ноћи 15/16. фебруара. Једна чета Космајског одреда је добила задатак да оде на Дивчибаре и извиди терен, али је морала да се врати јер није успела да се пробије. Узпут су одреде непрестано нападали четници, док су истовремено јединице Српског добровољачког корпуса журиле да им затворе прелаз преко железничке пруге Љиг—Чачак. Тако су се оба партизанска одреда нашла притешњена између ове брањене комуникације и јединица Српског добровољачког корпуса, Српске жандармерије и четничких одреда, који су се прикупљали са свих страна. Квислиншки одреди су се нарочито трудили да затворе прилазе ка Букуљи и Руднику, док су поједине јединице повремено убациване у борбу. Једна група четника, која је с Букуље кренула да ухвати партизане у унакрсну ватру, сачекана је у заседи и разбијена. Том приликом је погинуло око 10, а заробљено 45 четника.²³²

У то време Космајском одреду се придружила једна чета Другог шумадијског одреда. Њен командант је био Иван Мухер. Сада је цела ова партизанска група бројала око 300 бораца. При преласку пруге Љиг—Чачак погинуо је командант Космајског одреда Душан Угреновић, па је команду над одредом примио Иван Мухер.²³³ Преласком преко пруге Космајски одред је стигао на свој терен. То је изазвало одушевљење код народа. Партизани су убрзо дошли до хране јер је народ према њима био дарезљив. У претходним успешним борбама с четницима заплењене су и знатне количине муниције. Партизани су овде остали неколико дана, али се даље нису могли задржавати на густо насељеном и релативно равном терену, због чега се одред припремао да крене на Космај. У међувремену су јединице Српске жандармерије запоселе комуникацију Београд—Младеновац, како би спречиле да се партизани пробију према Космају и Руднику.

Космајски одред је 19. фебруара стигао у село Бељину и ту се сместио, док је Посаво-тамнавски одред био размештен по суседним селима. Другог дана боравка у овом селу, Космајски одред је напала четничка група под командом војводе Николе Никчевића. Партизани, који су очекивали напад, брзим контранападом су разбили четнике и сам војвода је опкољен у центру села с мањом групом својих људи. После краће борбе један део четника је изгинуо, други се разбежао, а војвода је погинуо у борби.²³⁴ Те ноћи су оба одреда заноћила у Бељини. Истовремено, Немци и четници су почели с груписањем бројних снага оно партизана. Мале четничке снаге које су до сада нападале партизанске одреде, примењујући исту тактику као они, нису успеле да их униште; штавише, готово увек су доживљавале пораз. За то су, закључено је у Штабу Српске оружане силе, биле потребне веће снаге и боља координација јединица. Немци, који до сада нису учествовали у борбама, због сталног неуспеха четника морали су сада да се и они ангажују. Штабови партизанских одреда били су обавештени о груписању Немаца и квислинга. Да би се избегле борбе и спречило опкоља-

вање, јер је било јасно да на овом терену од сада неће имати ни тренутка мира, већ ће бити изложени сталним нападима непријатеља, одлучено је да се оба одреда пребаце према Руднику.²³⁵ У селу Миросалци одлучено је да Посаво-тамнавски одред крене нешто раније у правцу Љига и да сирене према Руднику, а да Космајски одред крене у истом правцу преко Букуље. Предвиђено је да се за два-три дана одреди нађу поново у околини Рудника, око Јеловика и Босуа.

Иако је Космајски одред провео неколико дана у Шумадији, Срески комитет за Космај није успео да успостави везу са Штабом одреда, штавише у то време чак није ни знао да се партизани налазе у близини.²³⁶ Посаво-тамнавски одред је кренуо из села 22. фебруара у 3 сата у јутру и успео да прође поред Немаца и четника, који још нису заузели положај. Космајски одред је кренуо два сата касније, поред села Тулеж, да би стигао на Букуљу. Међутим, није успео да се пробије поред Немаца и четника, који су сада већ били заузели положаје. Немци, који су се налазили у село Стрмово, отворили су ватру па је одред морао да се повуче према засеону Тулеж. Овде је један вод партизана заробио немачку комору. За то време, Немци су се већ концентрисали на коси испред села. Напад на комору је био сигнал да Немци отворе ватру са већ запоседнуте носе. Одред се налазио у једној удолини, где је била и комора, у врло неповољном положају за борбу. Немци су с једне стране почели полако да се спуштају низ косу. Одред, који је био подељен у две групе, нашао се у тешком положају. Једна група, да би се извукла из удолине, повлачећи се пред непријатељем, налетела је на немачку заседу, која је примећена тек на неколико метара. Том приликом ова група је готово десеткована; погинуло је оно 30 бораца.²³⁷

Док су Немци водили борбу с Космајским одредом код Тулежа, четници и остале немачке јединице су пожурили да опколе овај терен ради уништења преосталих делова одреда.²³⁸ Због великих губитана у овом сукобу, у Штабу одреда је одлучено да се преостали борци поделе у две групе и пробију до села Стојника. Прва група, коју је предводио заменик команданта Љубомир Ивковић, успела је да избегне непријатеља и стигне на уговорено место. Друга група, с командантом одреда Иваном Мухером, није успела да се другим правцем пробије до села. Разбијена је код моста на Јасеници и само се командант одреда, иако рањен, спасао. У ноћи 24-25. фебруара, 40 преосталих бораца. Космајског одреда се окупило у селу Стојнику. Само је 15 партизана било способно за борбу, остали су били рањени или промрзли. Борци су се сместили по кућама да се мало одморе, али је свима било јасно да се ту не сме дуго остати. Већина бораца је била из тог краја, па су желели да се врате својим кућама. Када је заменик команданта, после краћег одмора, усред ноћи, наредио да се крене, борци више нису били спремни за покрет. Највећи део бораца се, после тога, разишао својим кућама, неколико их је кренуло с Љубомиром Ивковићем да се придруже Посаво-тамнавском одреду, а једна група од пет радника успела је да се пробије у Београд.²³⁹

У Среском комитету се сазнало за присуство одреда на том терену тек над је овај разбијен. Одмах је почело принуђавање преосталих бораца. Из извештаја Среског комитета за Космај сазнајемо да је борбу одреда код Стојника преживео 61 борац. Од тог броја се половина разишла кућама, а 30 бораца је прешло на терен Космаја. Четници су ту ухватили 13 партизана, а Срески комитет је успео да их 17 прикупи.²⁴⁰

Посаво-тамнавски одред, који се одвојио од Космајског, кренуо је у зору 22. фебруара у правцу Љига са задатком да се упути на Руднику. Међутим, његов покрет је одмах био примећен, о томе су обавештени Немци, који су пожурили с опкољавањем терена и уништили ову партизанску јединицу. Одред је успео да се пробије захваљујући томе што су Немци и четници били заузети у борбама с Космајским одредом. Али још истог дана, четници су напали и ову партизанску јединицу код села Трбушнице. У тој борби је рањен командант одреда Добросав Симић и три командира чета. Сутрадан је одред прешао на десну обалу Љига и стигао усело Бошњакчић. По уништењу Космајског одреда, Немци и четници су главнину својих снага бацили на Посаво-тамнавски одред. Партизани су примећени 24. фебруара када су покушали да се пребаце на леву обалу Колубаре. На њих је одмах кренула јака група жандарма и четника. Ове јединице су изненадиле партизана и, према извештају жандармерије, нанеле им тешке губитке.²⁴¹ Одмах затим, одред је успео да се пребаци преко Колубаре. У селу Веселиновићу је остало 12 изнемоглих и рањених партизана, са Стеваном Боротом, који нису могли да наставе пут. Сутрадан су Немци и квислиншке јединице опколиле ову групу. Том приликом у борби су погинула два партизана, остали су заробљени, кад су остали без муниције. Одмах је стрељано 9 бораца, а Стеван Борота је одведен у Лајковац.

На леву обалу Колубаре стигло је око 90 партизана. Команду над одредом, после рањавања Добросава Симића, преузео је Миле Минић — Албанта. Кад су партизани стигли до речице Уба, која је била нарасла од топлења снега, напао их је Тамнавски четнички одред, у селу Чучугама. У покушају да пређе рену велики број партизана је погинуо или се удавио. Једна група партизана понушала је да се пребаци преко Тамнаве, али је узпут разбијена. Већина бораца је похватана још истог дана. Остали су ухваћени у првој поливини марта. Према извештају Команде Српске државне страже, ухваћено је 30 партизана, међу којима: Јосип Мајер, Света Поповић, Живорад Јефтић и Добросав Симић, а око 90 их је погинуло у борбама. Ако се може веровати овом извештају, највећи део људства Посаво-тамнавског одреда, који је имао 130 бораца, изгинуо је или је заробљен. Заробљени партијски и војни руководиоци одреда су јавно обешени 27. марта, заједно с Владом Аксентијевићем и Будимиром Давидовићем, који су пали у руне четницима 28. фебруара.²⁴²

До краја фебруара била су уништена два партизанска одреда, која су била упућена у Тамнаву и Колубару. Ова групација, која је бројала око 300 људи, уништена је за само неколико дана од поласна с Маљена. Узроци брзог уништења ових јединица нису само добра припремљеност и бројност непријатеља, исцрпљеност и малобројност партизана. Ови одреди су се дуго задржавали у селима, уместо да се брзо пробију на Космај, где је непријатељским јединицама била отежана могућност маневрисања. Командни кадар одреда није успео да већину бораца који су били из тог краја, спречи да сврате до својих кућа. Изгладнели партизани, после боравка под Медведником и дугог марша, од почетка фебруара, искористили су прилику да се у својим селима окрепе. То је омогућило Немцима и четницима да их брзом концентрацијом снага опколе и униште.

Разбијање Ваљевског одреда и његов прелазак у Босну

После одлуке Команде групе одреда да се јединице врате на своје терене, Ваљевски одред је с Маљена кренуо ка Подгорини, с намером да се пребаци у рејон Повлена и Медведника. У то време одред се већ налазио у тешкој ситуацији. Борци су били исцрпљени од сталног маршовања и слабе исхране. Одред се није смео упуштати у борбе јер није имао довољно муниције. Услед исцрпљености, борци су постали апарични, тако да је борбени морал опадао. Четничке групе су биле стално у близини, па су партизански борци морали непренидно да се боре и било им је готово немогуће да предахну и да се одморе.²⁴³ Пробијајући се кроз дубок снег, одред је стигао на Дивчибаре да би се бар мало одморио у тадашњим вилама и летњиковцима. Но сељаци и четници су са свих кућа поскидали врата, прозоре и кровове да их партизани не би могли користити. Ту је одред наишао на четничку заседу у којој је погинуо једини одредски лекар. Одавде је морао да се повуче до села Крчмара, затим је, користећи маглу, заобишао Дивчибаре са западне стране и спустио се с Маљена у село Мравињци. Одатле је преко Лесковице, Сушице, Ребеља и Поћуте стигао у село Суводол. Међутим, партизани су одмах примећени и већ сутрадан, 22. фебруара, напали су их жандарми па су се морали повући у село Осладић.²⁴⁴

Још док је Ваљевски одред био на Дивчибарама, четници и јединице Српске оружане силе затворили су главне правце могућег пробијања партизана: линију Планиница—Горњи Лајковац—Крчмар—Бачевци и линију Лесковице—Сушице—Вујиновача—Брезовица—Совач. Квислиншки одреди су имали задатак да претресу терен и похватају заостале изнемогле и рањене партизане. У случају да се појави већа група, требало је да је нападну и униште.²⁴⁵ Пролаз Ваљевског одреда кроз Подгорину био је нарочито тежак. То је територија на којој су партизани боравили те зиме и на којој су власти због тога завеле страховит терор. Заstraшено становништво се више није усуђивало да помогне партизанима. Одред није могао да се на једном месту одмара више од 3—4 сата јер су му били стално за петама. Увече, 23. фебруара, партизани су стигли у село Драгијевицу, али, одмах нападнути од четника, морали су да се повуку. Сутрадан су стигли четници из Крупња, а јединице Руског заштитног корпуса заузеле су положаје на путу Осечина—Ваљево да би спречиле одступање партизана.²⁴⁶ Да би прешао у Поцерину одред се упутио према огранцима Цера и Влашића, Намера партизана је одмах уочена, па су четници добили задатак да спрече продор партизана у Поцерину и Мачву. Одређено је да један одред четника заузме положај дуж пута Ваљево—Лозница и гребен Влашића да би спречио повратак партизана у Рађевину. Истовремено је Текериш заузео један одред Српске оружане силе, а белогардејски одред из Крупња упућен је на Влашић као помоћ четницима.²⁴⁷

Ово груписање квислиншких јединица извршено је 25. и 26. фебруара. Сутрадан су четници напали Ваљевски одред, који се повукао на гребену Влашића, а затим у село Оглађеновац, где је заноћио. У квислиншком штабу је одлучено да се партизани нападну те ноћи у селу. У нападу су учествовале јединице Мачванске групе владиних одреда, делови Белогардејског корпуса и Лознички четнички одред. Напад је извршен у зору 28. фебруара, али се партизански одред још у тону

ноћи повукао у суседно село. Партизани су се повлачили на село Дружетић, оставивши за собом део Подгорског батаљона као заштитницу.

Због великог отпора, продор одреда у Порецину није успео. Квислиншке јединице затвориле су све правце који воде назад, на Поћути. Одустало се и од намере да се преко Голе главе и Дружетића изађе на друм Ваљево — Шабац, јер се очекивала брза интервенција Немаца из Шапца и Ваљева. Пошто повратак на Медведник није био могућ, Штаб одреда је одлучио да се јединица пробије у Тамнаву. У зору, 1. марта, партизани су успели да се пробију из рејона Голе главе и Дружетића и преко друма Ваљево — Шабац пребаце у Тамнаву, у село Памбуковицу, у намери да се одлепе од непријатеља и да му заварају траг. Међутим, за одредом су се одмах упутили четници, претресајући села кроз која су партизани пролазили, тражећи рањене и изнемогле борце. Истовремено је обавештен начелник у Ваљеву да с јединицама запоседне друм Ваљево — Лозница, нано би партизанима спречили повратак на југ, у Подгорину.²⁴⁸ У Штабу Ваљевског одреда примећени су покрети трупа па је одлучено да одред скрене из Памбуковице на Слатине, у намери да се у току ноћи поново пробије у Подгорину. Услед набујалог Уба, рену је требало прећи прено моста, западно од Слатине, на друму Ваљево — Лозница. Кад су стигли до моста на Убу, партизани су на другој страни угледали немачку колону која се, због превоја, није могла видети цела, већ само њен део са комором. Штаб одреда је несмотрено наредио да се немачка колона нападне, а то је била пресудна грешка. Чим су партизани отворили ватру, немачки стрељачки строј се зачас развио за напад. У краткој борби је погинуло око 50 партизана, што је огроман ударац за одред. Пораз је имао и моралне последице по борце и руководство.²⁴⁹ Д. Лекић, у свом извештају, за овај пораз окривљује искључиво командни кадар одреда, а за стање у одреду после битке каже: „После овога престала је свака контрола над људством. Непријатељ је наметнуо правац кретања, према Медведнику. У тешким условима и ужасном физичком и психичком стању, борци су се повлачили на Медведнику, свесни да их непријатељ намерно набадио на овај планински масив да би их уништио. Одред је 2. марта превалио више од 40 километара стално у трчећем маршу. У таквим условима људи су остајали иза колоне, дезертирали. Од Мачванске чете је остало само 10-15 људи. Са осталим четама није био много бољи случај.“²⁵⁰

Одмах после борбе обавештене су квислиншке јединице у ваљевском округу да спрече продор партизана у Подгорину. Сутрадан, 3. марта, прено 800 четника, белогардејаца, Љотићевих добровољаца и жандарма заузело је положаје на прилазима Подгорини. Ваљевски одред се за то време кретао на Медведнику. У селу Округлићу 2. марта су га напали четници; напад је одбијен, али је још више погоршао морално стање бораца.²⁵¹ У Брезовицама, 3. марта, Штаб одреда је одлучио да одржи саветовање. Састанку су присуствовали командант, политички комесар и командири јединица у одреду. Расправљало се шта да се предузме у најтежој ситуацији, у којој се одред нашао од свог постојања. Углавном су била два предлога. Први, да се одред разбије у групе од 3-5 људи који би се скривали по планинским масивима Медведника, Јабланина и Повлена, по колибама, дон се снег не отопи, па да се поново окупе. Сматрало се да овај терен не сме остати без партизанских јединица. Ипак је преовладао други предлог, да се одред као целина пребаца преко Дрине у источну Босну, јер је закључено

да би четници лако пронашли и уништили овакве групе.²⁵² Ситуација у источној Босни није била позната одреду, али се претпостављало да је повољнија од ове у Србији. Одлучено је да се из одреда отпусте они који то желе, а имају где да се сакривају. Када је борцима саопштена одлука Штаба одреда, из јединица су почели да се издвајају углавном болесни, рањени и физички исцрпљени партизани. Од 120 бораца, колико је тада било у одреду, М. Јанковић наводи да су остала 74, а по сећању Д. Лекића 67. Чета је састављена углавном од политичких руководиоца и нешто бораца. Прикупљена су сва аутоматска оружја и највећи део муниције, а оружје бораца који нису могли да га носе, сакривено је. Рањеници су били размештени по колибама и код симпатизера. Одред је 4. марта прешао преко Јабланика без борбе и те вечери се спустио у село Кошље. Ту је са сељацима организовано пребацивање чамцима у Босну преко набујале Дрине. Прелаз је извршен у ноћи између 5. и 6. марта 1942. године. У источној Босни одред се 12. марта сreo с јединицама Друге пролетерске бригаде, а 14. марта је партизанским возом стигао у Фочу, где је сутрадан поднео извештај Врховном штабу.²⁵³

Распуштање Суворборског одреда

После саветовања на Маљену, 15. фебруара, када је одлучено да сваки одред крене на свој терен, Суворборски одред је пошао с Космајским и Посаво-тамнавским до села Планинице, да не би остао сам на Маљену, јер је лако могао бити опкољен. Код Планинице Суворборски одред се одвојио и кренуо сам ка селу Горњи Лајковац. Од тренутка када је кренуо, одред је био у непрестаном маршу. Борци нису били способни за покрет јер су били преморени сталним маршовањем, без хране и по мразу. Велики број болесних и рањених, који се стално повећавао, отежавао је покрет одреда. Болесни и рањени нису могли остати у усамљеним колибама нити код симпатизера по селима јер су их четници често откривали. Одред се кретао само дању, а ноћ су борци користили да се мало одморе. Уколико би се кретали ноћу, сутрадан би их лако откривали четници, који су их стално пратили, па су онако уморни морали да прихватају борбу. Одред је примењивао тактику сталног маневрисања и покрета, која је била вишеструко корисна: због мале количине муниције није се могла прихватити одсудна битка с непријатељем, а добијало се и у времену док се временске прилике не поправе. Штаб одреда се није одлучивао да јединицу поведе у Босну јер је то било супротно директивама Врховног штаба, а свакодневно је очекивана и помоћ из Санџака. Жандармеријске и четничке снаге су биле концентрисане јужно од Маљена, да би спречиле пробој одреда на југ, у долину Западне Мораве. На Маљену је 17. фебруара извршена реорганизација одреда. Формирана два батаљона са по 3 чете. Командант првог батаљона је био Драган Татовић, политички комесар Богдан Оклопчија, командант другог батаљона Бора Миливојевић, а политички комесар Милан Дракулић.²⁵⁴ Одавде се одред пребацио на Дивчибаре, где је намеравао да се мало одмори. Међутим, ту су га 18. фебруара напали Немци, тако да је претрпео знатне губитке. Том приликом је једна чета, осим једне десетине, била одсечена од одреда, и 15—20 дана се одржала сама око Маљена, не успевши да се врати у одред, па је углавном уништена, осим неколико бораца.²⁵⁵ Са Дивчибара одред је кренуо ка Колубари с намером

да прокрстари селима овог краја. Прелазећи преко друма Ваљево—Косјерић, Мирно Томић је послао нурира у Босну. Овај је, међутим, ухваћен и стрељан, тако је остао без успеха још један покушај успостављања везе с Врховним штабом.²⁵⁶

У селу Богатићу, где је одред преноћио 19/20. фебруара, одлучено је да се не иде у Колубару, већ да се скрене у Подгорину. Маневар на Колубари је заварао четнике и жандарме и пошто је њихов притисак ослабио, одред је стигао у селу Стубо. Ту је провео три дана без борбе, што је премореним борцима добро дошло да предахну. У то време, у близини, у Суводоњу, налазио се Ваљевски одред, али није био примећен, тако да су се ове две јединице мимоишле. У међувремену одреди Српске добровољачке команде и четници почели су да опкољавају терен на коме се налазио Суворборски одред, прикупивши најпре податке о партизанима. Убрзо су владини одреди запосели села у Колубари и на северним падинама Маљена, јер се очекивало да ће партизани поново покушати продор у то мрпавцу. Једино није био запоседнут рејон између друмова који воде од Ваљева за Косјерић и Варду. Кроз овај међупростор одред је успео да се пробије на југ. У селу Тометино Поље провео је два дана. Одатле је отишао на Велики Маљен, до колиба, где је извршено прегруписавање јединица. Један број болесних и изнемоглих бораца је отпуштен кућама. Бројно стање одреда се због тога смањило на 140 људи.²⁵⁷

Прошло је око 15 дана откано одред самостално дејствује. За то време је био стално у покрету. Није се смео дуже задржавати на једном месту јер је постојала опасност да буде опкољен од непријатеља који му је био на трагу. Зато се непренидно кретао по селима Подгорине и Колубаре, с планином Маљеном у залеђини. М. Јанковић сматра да на овом терену није било важнијих објеката које су партизани могли да нападну. Због тога Команда Српских оружаних одреда није морала да одвоји веће снаге за њихову заштиту, већ се само ограничила на запоседање праваца евентуалног продора одреда да би спречила његово спајање с осталим партизанским јединицама. Због овако пасивног држања непријатеља, одред у другој половини фебруара није водио веће борбе. За то време главнина квислиншких јединица је била ангажована у борбама против преостала три партизанска одреда, који су продирали на Шумадији, Подгорини и Тамнави.²⁵⁸

До краја фебруара уништени су Космајски и Посаво-тамнавски одред, а Ваљевски је водио своје последње борбе на овом терену. Сада је Команда Српских оружаних одреда могла да одвоји већи део својих снага за уништење Суворборског одреда. Њему су квислиншке власти посветиле највише пажње, вероватно зато што је био најбројнији и што се с њим налазило партијско и војно руководство из западне Србије. У квислиншким војним круговима Суворборски одред је респектован као најопаснији. Због тога је за његово уништење направљен обиман план, што није био случај с осталим одредима. Међутим, квислиншки официри су у својим извештајима прецењивали опасност од Суворборског одреда. Вероватно да би истакли заслуге јединица које су учествовале у његовом уништењу и да би се на тај начин додворили својим претпостављеним.²⁵⁹

Са великог Маљена одред је дошао у село Славковицу. Ту је одржано саветовање на коме је закључено да се више не може опстати без муниције па је одлучено да се иде у Шумадију и успостави веза с Космајским одредом. Тада је у одред стигао Сретен Читаковић и под-

нео извештај Мирку Томићу о политичкој ситуацији на терену Колубаре. После тога су се Сретен Читаковић, Милка Минић и Милош Минић одвојили од одреда и отишли у села оно Љига због испитивања терена за илегалан рад.²⁶⁰

У ноћи 3/4. марта одред је стигао у село Доње Бањане. Ту су штаб одреда и Команда групе одреда планирали напад на композицију воза, на пружи Лајновац—Горњи Милановац, која је, како су обавештени од шефа станице, превозила италијанске војнике и муницију. Планирано је да се воз избаци из шина. Међутим, акција није успела јер је један железничар пропустио воз, а за минирање пруге није било експлозива. Узет је само новац из благајне, уништена инсталација и разорена пруга на станици. Одред је затим кренуо на север.²⁶¹ Намера Штаба одреда је била да се крене према Шумадији, међутим, четници и Српска државна стража брзо су реаговали и предосетивши намеру одреда, затворили му пут. Испред Белановице одред је наишао на заседу па је морао да одустане од пута у Шумадију.²⁶² Сада је руководство одреда одлучило да се пређе преко Западне Мораве и упути на Чачку. На том путу су партизани, пролазећи кроз село Угриновце, упали у железничку станицу, узели новац, оштетили везу сечењем бандера и наставили према Горњем Милановцу. Међутим, тада је већ био обавештен начелник горњомилановачног округа о доласку партизана на ову територију, па је са 60 људи истог дана стигао у село Криву Реку. Одмах после рушења пруге Лајновац—Горњи Милановац, Колубарски и Рибнички четнички одред су добили наређење да се ставе под команду пуковника Свете Протића и сарађују с владаним одредима Крагујевачке групе у Љигу. На том задатку ангажовани су и Посавски и Нишки четнички одред по командом потпуковника Калабића.²⁶³

Крећући се на југ, према Чачку, Суворборски одред је водио уз пут борбе с четницима Нешка Недића и Свете Протића, који су били под командом Драже Михаиловића. За то време су Немци, припадници Српске добровољачке команде и четници извршили прикупљање и распоређивање снага, јер је сада правац кретања партизана био тачно одређен. За ову операцију прикупљене су знатне снаге. Обавештена је команда у Ужицу и Ваљеву, а од свих окружних начелника затражено да пошаљу јединице. Пошто су се партизани стално пребацивали с једне територије на другу, из једног начелства у друго, било је неопходно објединити акције оружаних одреда из свих околних начелстава. План команде квислиншких одреда је био да се упућивањем јединица партизани блонирају на простору Рајац—Славковица, а затим да се од једног одреда пребацују на други. За ту операцију је било ангажовано око 1.000 Немаца, припадника Српске државне страже и четника.²⁶⁴ Пошто су партизани прошли кроз Славковицу и продужили на југ, наређено је начелнику Штаба квислиншке команде да возом пребаци јединице на југ, према Чачку на нови положај, јер је било очигледно да партизани иду у том правцу. Још пре поласка из села Славковице, 7. марта, штаб Суворборског одреда и Команда групе одреда донели су одлуку, да би се избегло опкољавање, да крену у правцу Овчара и Каблара, пређу Западну Мораву, а затим, зависно од ситуације, пребаце у Јабланицу и Топлицу или Санџак. Пред Чачак је одред стигао увече 8. Ш, тако да се у ноћи могао јасно видети град. Међутим, код села Горње Горевнице, те ноћи су га напаале комбиноване немачко-четничке снаге. Борба је трајала три сата и водила се од куће до куће. Пошто је одред био нападнут с три стране, једини излаз му је био да пређе пре-

но реке Чемернице. Под заштитом једне чете која је бранила одступницу, партизани су се повукли на Пријевору. У овој борби одред је претрпео знатне губитке. Према извештају начелника горњомилановачког округа, погинуло је 30 партизана, а по сећањима учесника најмање 15.²⁶⁵ Чим се одред извукао из Горње Горевнице, из Чачка је упућена једна јединица састављена од Немаца и четника да замени већ уморне нвислиншке јединице, које су до тада стално пратиле партизани и нападале их. У Пријевору су се партизани задржали да се мало одморе, а Немци су за то време заузели мост на Морави, у Овчарско-набларској клисури. Сада се одред нашао у тешкој ситуацији, јер преко моста није могао, а из Чачна су, камионима, брзо пристизали Немци. Због тога је штаб одреда одлучио да се јединица пребаци, преко Гојне горе, у Тометино Поље. Повратком назад, ка Маљену, напуштен је план да се одред пробије на југ, у Јабланицу и Топлицу. Колона је одмах кренула, 9. марта. Уз пут је нападнута код Црног врха од четника, и у тој борби је погинуо четнички капетан Младеновић. С Црног врха партизани су стигли на Дивчибаре.

У то време, 10. марта, Суворборски одред је остао усамљен у западној Србији. Зато је у Команди Српске државне страже, која је недавно основана, створен план у сагласности с Немачком командом у Ваљевоу, за коначно уништење овог партизанског одреда. План је био да се одред опколи и стегањем обруча примора на повлачење на терену који је за њега неповољан, и ту да се уништи. Предвиђено је да се сталним чарнама и затварањем могућих праваца повлачења одред навуче у клопку, на погодном терену, на коме ће бити неопходно да се партизани потисну из брдског и шумовитог на нижи и чистији терен. План је предвиђао да Ужички четнички одред нападне партизани с југа, а они ће, повлачећи се на север, ући у обруч који је био постављен на линији Крчмар—Суботићи—Миливојевићи. За ову акцију су били ангажовани, осим Немаца из Ваљева, Ваљевски, Колубарски, Тамнавски, Рибнички и Ужички четнички одред. Колубарски четнички одред је добио задатак да затвори све правце евентуалног повлачења партизана на истоку, да се одред не би пробио у том правцу, већ да га натера на повлачење ка северу. Ваљевски четнички одред је добио задатак да спречи пробијање партизана ка западу, ка Маглеш планини, и натера их на север на Рибничком четничком одреду. Командант Рибничког четничког одреда је добио задатак да се најхитније пребаци из Мионице у заселак Козомор и да мањим јединицама свог одреда изврши привидно затварање правца, на помнутој линији, села Миливојевићи—Суботићи—Крчмар. Сматрало се да ће се партизани, гоњени с југа, повлачити линијом најмањег отпора, на северу, и бити натерани на немачке јединице, које су затварале правце на линији Томићи—Јездинац—Пусто Брдо. Акција је требало да почне кад партизани пређу линију села Крчмар—Суботићи—Миливојевићи, тада би осматрачи Рибничког четничког одреда обавестили Колубарски и Ваљевски четнички одред да с истока и запада затворе обруч око партизана. Кад акција буде почела Колубарски четнички одред треба да се повлачи ка северу, дозвољавајући партизанима да се повлаче у том правцу. Кад би четници, повлачећи се, пришли немачком десном крилу на северу, обруч би био потпуно затворен. Ваљевски четнички одред је требало да изведе исти маневар и да са западне стране затвори обруч.²⁶⁶

Акција је почела 11. марта, Ужички четнички одред је напао партизани с југа, код Тометиног Поља, који су се преко Црног врха пробили

на Дивчибаре. Овде је Штаб одреда донео одлуну да се крене на запад, пређе друм Ужице-Ваљево, и пробије у рејон планина Маглеш, Повлен и Медведник, односно у села Мравињце, Лесковице и Поћуту. М. Јанковић сматра да је одред кренуо у овом правцу да би испитао терен око Дрине и евентуалну могућност за прелазак у источну Босну.²⁶⁷ Овим скретањем на запад, одред је изашао из обруча, пре него што је овај затворен. Не зна се да ли је овај маневар био случајан или је примећена намера четника. У зору 12. марта одред је стигао у село Радановце.²⁶⁸ Ту се Мирко Томић договорио с Командом групе одреда да се одвоји од јединица и самостално покуша да успостави везу с Београдом, јер веза преко ОК Ваљева није функционисала. Сам је намеравао да оде у Београд или до неког пункта где би успоставио везу с осталим одредима у Србији и са секретаром Покрајинског комитета, јер то до сада није могао да учини.²⁶⁹ Око подне 12. марта, у Радановцима, док су партизани спремали храну, одред су напали четници из Дреновачког Кина и Мрамора, покушали да га опколе и спрече његово повлачење на Мравињцима. Борба је трајала до пред саму ноћ. Око 5 сати по подне погинуо је Жикица Јовановић—Шпанац, члан Команде групе одреда. Одред се одавде повукао према селу Таору, где је дочекан у заседи па је морао да скрене у Мравињце.²⁷⁰

Због овог напада четника Мирко Томић није могао да се одвоји од јединице као што је намеравао. Одред је остао у Мравињцима цео дан 13. марта. Ту је извршена реорганизација преосталих чета. Одред је спао на 120 људи.

Пошто су се партизани извукли из обруча у штабу Српске државне страже је завладала забринутост да ће се донопати шумовитог терена, тешког за маневрисање. Зато је одлучено да се акција настави, само је цела операција померена нешто западније. Ваљевски четнички одред је журио да с југа затвори обруч Немачке трупе, које су дошле новачког Кина на североистоку, на селу Бачевцима. Ужички четнички одред је журио да с југа затвори обруч. Немачке трупе, које су дошле из Ваљева, заузеле су положај између села Ћебића и Мравињаца. Ангажоване су још неупотребљене снаге за затварање правца према Повлену. Четници су 13. марта углавном провели дан чистећи терен оно Радовашнице. Тек увече је један одред Српске државне страже напао партизане у Мравињцима, али је због мрака морао да прекине акцију. Партизани су се повукли 14. марта на селу Шиповици. Овде је одред имао отворен пролаз из обруча између села Лесковице и Лелића, на Брезовици и Поћути и могућност да се извуче, али то није искористио. Ужички четнички одред је истог дана стигао у Мравињце, ухватио везу с немачким јединицама и тако поново окружио партизане. Истовремено су Ужички и Тамнавски четнички одред почели опкољавање партизана и напад на Дреновачки Кик. После овог окружења, штаб Српске државне страже, у сагласности са немачком командом, донео је одлуну да се концентрисаним нападом свих четничких одреда удари на Суворборски одред на Дреновачком Кику и ту уништи.²⁷¹

Команда групе одреда и Штаб одреда нису у том тренутку имали тачну представу о овом опкољавању, тако да нису ни знали у каквој се опасности налазе. Већина бораца у одреду била је деморалисана услед физичких напада. Завладало је уверење о безизлазној ситуацији и о немогућности опстанка. Борце је тешко погодила погибија Жикице Јовановића—Шпанца, који им је својим искуством уливао поверење подстицао на истрајност. Када се одред повукао на узвишицу изнад

села Пландишта, где је заузео положај за одбрану, Штаб одреда и команда групе одреда уочили су опасност у којој се јединица налази. Због тога се одмах почело размишљати куда да се крене. Мирно Томић је предлагао да покушају продор у Шумадију, па преко Мораве у источну Србију. Радивоје Јовановић—Брадоња је сматрао да треба покушати пробој у Црну Гору и Санџак. Преовладало је мишљење да одред покуша да се пробије у Шумадију.²⁷² Пробој је требало да се изврши по веома тешком терену, стрмим коритом рене Забове, где обруч није био чврст, и да се преко ужичног пута пребаци у долину Колубаре.

Партизани су се спремили за пробој у ноћи 15/16. марта. Сутрадан је командант квислиншких снага извршио обилазак својих јединица, које су стезале обруч, и утврдио да је напад могућ. Одмах затим три четничка одреда су кренула у напад на дреновачком путу, с намером да партизане натерају на немачке јединице. Али у току ноћи Сувоборски одред је извршио покрет и успео да се пробије између Тамнавског и Ваљевског четничког одреда, који су напустили положаје и кренули у напад. Сувоборски одред, подељен у 2 колоне, успео је да се пробије, да пређе пут Ужице—Ваљево и да стигне у село Равне, изгубивши уз пут око 20 бораца.²⁷³ Међутим, одред се сада поново нашао у неповољној ситуацији, потиснут на север у ниже пределе, што се у квислиншком штабу одавно прижељкивало, и ту је дошла до изражаја предност непријатеља. Могућност пробоја је сада била отежана. Јединице Српске државне страже и четници више нису губили време да искористе овај повољни моменат. Хитно су преузели све мере да се партизани поново опколе. Исте четничке јединице које су учествовале у претходном опкољавању, поновиле су то следећег дана.

Због последњег пробијања стање бораца у одреду је било на ивици сваке издржљивости. Велики број изнемоглих и рањених је отежавао кретање. Осећао се недостатак муниције јер одред већ дуго није водио борбе у којима је могао да дође до ње. Због тога су борбу прихватале само заштитница и претходница. У непрестаним чаркама трошили су се и последњи меци. Већини бораца су остала само по 2-3 метка. У таквом стању одред је стигао у село Зарубе. Дон су се борци одмарали у селу, Штаб одреда је расправљао шта даље да предузме. Решено је да одред крене у правцу Горњег Лајновца и да покуша пробој на Шумадији. Мирно Томић је требало да остане у Зарубама, да покуша да успостави везу с Ваљевом, јер је преко овог пункта очекивао писмо из Београда, од Покрајинског комитета за Србију. Трбало је да сутрадан крене у Ваљево, али га је у томе спречио долазак Немаца у село.²⁷⁴ Док је Штаб расправљао о судбини одреда, јединице Српске државне страже и четници, помогнути једном немачком јединицом, стезали су обруч око партизана.

Над су Немци ушли у село, одред се повукао у заселак Рогљевић и ту је, у једној шуми, остао скоро цео дан. Мирно Томић се одвојио од одреда и остао у селу Зарубе. Касно по подне, 17. марта, четници су напали партизане у шуми код засеона Рогљевић и битка је трајала све до мрака. Приликом повлачења из овог села, Радивоје Јовановић—Брадоња је одсечен од одреда и више није могао да му се прикључи. Партизани су се затим вратили у Зарубе, где је још био Мирно Томић. Одред је намеравао да преко Крчмара продужи пут за Шумадију.²⁷⁵ Борци су се сместили у селу Пријездићу да се одморе, а Штаб одреда је отишао у Клинце до Мирна Томића.

У Клинцима, у нући у којој је био Мирко Томић, одржано је последње саветовање Сувоборског одреда. Но, ту није донесена никаква одлука, већ се руководство вратило у Пријездић борцима. На поново одржаном саветовању, поред Мирка Томића, Милорада Милатовића, Милана Китановића и Мише Дудића, присуствовали су командири и комесари чета.²⁷⁶

Док је штаб одреда одржавао саветовање, борци, који су већ били на ивици физичког и психичког слома, почели су да напуштају одред. Кад је Радивоје Јовановић—Брадоња одсечен од одреда, патрола која је пошла да га тражи, донела је вест да је рањен, а можда и погинуо. Тако је одред, поред Жикице Јовановића — Шпанца, изгубио и другу јаку личност за коју су борци везивали судбину целе јединице и који је могао да утиче на њих својим искуством и ауторитетом. Зато је одред, још на путу од села Клинаца до Пријездића, почео да се осипа.

Саветовање Штаба Сувоборског одреда одржано је у ноћи 17/18. марта у непријатној атмосфери. Један део старешина, као и већина бораца, био је деморалисан после борбе у селу Клинцима. Мирко Томић је први говорио о критичној ситуацији у којој су се нашли. Изнео је да одред не може никако остати на том терену јер ће бити уништен. Једини излаз је био да се по сваку цену пребаци на неки други терен. Предложио је да се отпусте изнемогли борци и да се с преосталима покуша пробој. И Милорад Милатовић је предлагао да се одред сачува и да као целина покуша пробој у правцу Шумадије. Остали учесници саветовања су имали различите предлоге. Неки су предлагали да се одред разбије на мање групе и покуша пробој из обруча, па да се касније прикупи на Маљену. Било је предлога да се одред пребаци у источну Србију или Босну, али су одбачени јер за пробој целе јединице није било снаге. Постављало се о томе шта учинити с рањеним борцима и о њиховој судбини ако се отпусте из одреда. Саветовање се одужило до 3 сата ујутро. Један број учесника саветовања залагао се да се одред распусти. Командири чета, Бора Миливојевић — Лија и Светислав Радовић — Шале, били за то да се одред распусти и преда непријатељу, јер су сматрали да ће на тај начин бити мање кажњени. Овај предлог је одбачен. Ни они руководиоци који су били за то да се одред сачува, нису знали како да се то изведе. Говорили су да ће се због распуштања одреда одговорати пред Партијом, али сами нису могли да нађу решење за њихов опстанак.

На саветовању је преовладало мишљење да се одред не може пробити као целина, јер је било сувише мало бораца способних за борбу. Зато је требало да се рањени и болесни отпусте, а остали продуже на Маљену. Мирко Томић је одлучио да се одвоји од одреда и да покуша да се пробије до Београда. Због тога је кренуо рано у зору с Миленком Милосављевићем и Загом Дугалић, на Бачевачном вису, али су убрзо наишли на четнике па су морали да се врате. И одред који је кренуо нешто касније из села, наишао је на четничку заседу и морао да се врати у Пријездић. Ту је наишао на Мирка Томића. У међувремену нико борцима није пренео одлуку саветовања, нико се у овој ситуацији није одлучивао да им то саопшти, јер није желео да прими на себе одговорност за распуштање јединице. Зато је Штаб одреда наредио Луки Спасојевићу, политичком комесару чете, да саопшти одлуку. Он је пред стројем објаснио да је ситуација тешка и позвао борце, који се осећају способни да наставе борбу, да се издвоје, а остали да покушају да се сакрију. После овог саопштења настало је коме-

шање међу борцима. Нико није изразио жељу да настави борбу. Већи-на бораца се надала да ће Штаб одреда наћи излаз из ове ситуације и да их неће препустити њиховој судбини. Радници из градова су него-довали, јер нису имали у близини ни кућу ни рођане где би се сакрили. Партизани који нису желели да се предају, узели су пушне и муницију и одвојили се по групама, с намером да се пробију или прикрију. Једна већа група је покушала да се извуче према Голом брду, да се пробије преко села Крчмара на Дивчибаре, затим у унички округ. Али само неколино њих успело је да се пробије, остали су се уз пут предали. Друга група од 12 партизана, међу којима су били командири чета, Бора Миливојевић — Лија и Светислав Радовић — Шале, такође се предала.²⁷⁷ Један део партизана је ипак успео да се пробије и спасе. Било их је десетак, углавном руководиоца.

* * *

Средином марта 1942. уништени су последњи остаци партизан-ских јединица у западној Србији. Народноослободилачки покрет је остао без војних ефеката на овој територији и морао је да је препусти квислиншкој власти. У тешким условима, под дејством сложених војних и политичких околности и разноврсних утицаја, вођена је тромесечна борба за простор који је у лето и јесен 1941. био центар устанка. Партизански одреди који су остали у западној Србији, били су, с малим изузетком, у потпуности уништени. На опстанак ових јединица је утицао скуп околности које војно руководство НОП није могло на време да уочи, а које су биле од пресудне важности.

Када је у Врховној команди Вермахта, средином септембра 1941, одлучено да се устанак у Србији угуши, због чега су ангажоване две оперативне дивизије, у остварење тог циља није могло бит исумње. На другој страни, руководство НОП, понесено успехом партизанских анција те јесени, и у очекивању брзе победе Совјетског Савеза, није било припремљено за дефанзиву. Због тога су последице немачке офанзиве и војног пораза биле тешке и нарочито су се одразиле на осипање бораца из јединица. Партизански одреди, организовани на територијалном принципу, у немачкој офанзиви нису показали борбену способност довољну да се супротставе непријатељу. Сукоб с четницима Дранке Михаиловића, којим је отворена перспектива грађанског рата и појачан терор окупатора, као и психолошке последице пораза, утицали су да се војна снага НОП многоструко смањи. Губитком слободне територије онемогућено је регрутовање нових бораца, а долазак зиме, када су услови ратовања отежани, није давао изгледе за прилив људи у јединице на принципу добровољности. Повлачењем одреда са слободне територије евакуисане су и партијске организације с терена које, компромитоване неконспиративним деловањем у условима реокупације и појачаног терора, нису могле да и даље раде. Истовремено су се противници НОП у Србији интензивно припремали да се с њим обрачунају. Извршене су војне и организационе припреме да би се начин борбе прилагодио устаницима, при чему су коришћена искуства из ратовања те јесени. У штабу немачке војне управе у Србији, владало је уверење да ће се устанички покрет у пролеће обновити, због чега су предузете све мере, још у току зиме, да се и последњи остаци партизанских јединица униште.

Из Србије се, после немачке офанзиве на Ужице, повукао Врховни штаб, Главни штаб за Србију и велики број војних и партијских

руководилаца. Одсуство војних руководилаца се одразило на командовање јединицама, а политичких кадрова на јединствено руковођење партијским организацијама. На тај начин је народноослободилачки покрет у Србији остао без основних предуслова за успешно вођење борбе. И поред тога, после повратка Мирна Томића, учињен је покушај, у другој половини децембра, да партизанске јединице задрже иницијативу. После саветовања у Драгодолу, прво је Тамнавски батаљон покушао да се пробије у Тамнаву, али је, претрпевши знатне губитке, морао да се врати на слободну територију. Међутим, Мачвански одред је приликом продора у Мачву уништен. У овим акцијама је изгубљена једна трећина људства партизанске групације у западној Србији и готово целокупно војно и партијско руководство из Мачве. Због тога је слободна територија постала несигурна, па су преостали партизански одреди морали да се повуку у више планинске пределе. Тада је положај ових јединица, опкољених од непријатеља, постао још тежи. Водећи непрекидно одбрамбене борбе, борци су трошили и последње залихе муниције. На сиромашном, пасивном терену није било довољно хране, а залихе из база су се брзо трошиле.

У другој половини јануара, Немци и квислинзи су извршили концентрацију јединица да би уништили остатке устаника. На слободној територији народноослободилачки покрет се нашао у деликатној ситуацији. У то време Окружни комитет Ваљева, на чијем су се терену налазиле све партизанске јединице, није имао везу с Покрајинским комитетом. Први контакт с руководством НОП успостављен је средином јануара, када је на слободну територију стигао курир с писмом Врховног штаба и Централног комитета. Руководство НОП у овом крају није имало везе ни са суседним окружним комитетима, тако да се о стању на тим теренима само нагађало. У близини није било партизанских јединица на које би одреди, евентуално, могли да се ослоне. Најближе партизанске снаге биле су у источној и јужној Србији. Источна Босна је била географски најближа, али се тамо није смело ићи, јер би то значило дефинитивно препустити западну Србију квислиншкој власти, што је било у супротности с плановима Врховног штаба.

Руководећи центар НОП, већ почетком децембра, услед крупних промена на међународној ратној сцени, имао је велике планове у Србији. Прво је, због недовољне и нетачне обавештености, проценио да НОП у Србији није претрпео велике губитке. Штавише, у Врховном штабу и Централном комитету се сматрало да је политична ситуација у овој покрајини још повољнија, јер су Недић и Дража Михаиловић раскринкани код народа због сарадње, односно пасивног става, према окупатору. На идеолошком плану се очекивало да ће се сукоб револуције и контрареволуције одиграти баш у Србији, која је претила да постане југословенска Вандеја. Стратешки је простор западне Србије био важан, јер се прено њега могло продрети јединицама према истоку земље, из Босне која је сада била тежиште партизанских дејстава. У случају брзог продора Црвене армије на Дунаву или у Панонску низију, слободна територија источно од Дрине би служила као мостобран у борби за Србију. Због тога је Врховни штаб слао директиве руководству народноослободилачког покрета у овом крају да га покрије, јединицама. Главни штаб и Покрајински комитет за Србију требало је да се окупе и наставе да раде на територији око Ваљева. Дата су детаљна упутства и разрађен је план да се у целој Србији створи систем међусобно повезаних партизанских одреда чије ће акције координирати команде групе одреда. Ови планови су били далеко од реалности, јер су се заснивали на инвентивној претпоставци,

ноја није била поткрепљена чврстим аргументима — да је НОП у Србији незнатно ослабљен и да није много изгубио у масовности у односу на јесен 1941. Тако је одређен само један мањи број борац аи руководиоца да се врате из Санџака и помогну борбу партизанских одреда у Србији. Међутим, и српска квислиншка влада је уочила да јој већа опасност прети од јединица које понушавају да се врате из Санџака од оних у самој Србији. Због тога Српска жандармерија у току зиме упорно брани границу на Увцу, а почетком фебруара преузима противофанзиву и одбацује партизанске јединице, које су морале да се повуку у источну Босну. Слање помоћи партизанима у Србији је одложено, а јединице у овој покрајини остале су усамљене, са задатком да се на том терену одрже до пролећа, борећи се с надмоћним противником.

Руководство је и сувише дуго задржало јединице на северним падинама Медведника, чекајући да стигне појачање из Санџака и покушавајући да успостави везу с Покрајинским комитетом. Напуштање ове територије сматрано је издајом. Тако је изгубљено драгоцене време и истрошене последње залихе муниције и хране. У танвој ситуацији, услови за опстанак партизанских одреда били су слаби. Изложени страховитом притиску квислиншких јединица, партизански одреди су под веома неповољним условима морали почетком фебруара да напусте последње остатке слободне територије у овом делу Србије. Сва четири одреда су до краја свог постојања наставила да дејствују као целина, не делећи се по четама, вероватно поучени негативним искуством Мачванског одреда.

Међутим, убрзо су штабови јединица увидели да је немогуће пробити се на своје терене, као што је било предвиђено. Због тога су образоване две ударне групе, свака са по два одреда, с намером да се пробију у Јабланицу и Топлицу. Али, у то време је квислиншка власт на реокупираној територији већ била у потпуности обновљена. Поготову је на том простору била учвршћена војна организација. Немачки гарнизони су били у градовима, а трупе су брзо интервенисале дуж комуникација. У мањим местима су смештени штабови квислиншке жандармерије, а по селима су биле распоређене сеосне страже. Четнички одреди, одани влади, стално су били на трагу партизанима, вршећи пресретања и запоседајући правце њиховог могућег продора или повлачења. Због тога, иако распоређени у две доста јаке ударне групе, партизански одреди нису успели да се пробију у јужну Србију. На последњем заједничком саветовању, на Маљену 15. фебруара 1942. штабови јединица су донели судбоносну одлуку да одреде упуте на своје територије, јер се сматрало да ће се тамо лакше одржати до пролећа.

Убрзо по поласку с Маљена, почиње агонија партизанских јединица у западној Србији. Ослабљени одреди, с исцрпљеним и деморалисаним борцима, брзо су постали лак плен недмоћнијег непријатеља. Од укупно пет партизанских одреда, који су дејствовали у западној Србији од децембра 1941, сачувао се и ако знатно ослабљен, Ваљеески одред, који се пребацио у источну Босну.

- 1 С. Бранковић, Стварање слободних територија у Србији, Зборник радова „Ужичка република“, I, Београд 1978, 123-139, стр. 125.
- 2 Пишући о стварању слободних територија у Србији, ово закључује С. Бранковић у н.д., стр. 126.
- 3 Ј. Б. Тито, Борба за мир и међународну сарадњу, Сећања на боравак у Србији устаничких дана 1941, Београд 1956, стр. 146.
- 4 В. Глишић, КПЈ у Ужичкој републици, Зборник радова „Ужичка република“, I (у даљем тексту: В. Глишић, КПЈ у . . .), Београд 1978, стр. 67.
- 5 Србија у рату и револуцији 1941-1945, Београд 1976, стр. 96-97; Н. Анић, Народноослободилачка војска Југославије, Београд 1982, стр. 69-70.
- 6 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, XII/1, док. бр. 126 (у даљем тексту: Зборник НОР-а.
- 7 Зборник НОР-а, I/2, док. бр. 331, више о томе: М. Борковић, Напори Немаца и квислинга да образују Недићеву владу ради гушења НОР-а у Србији, Ужичка република, II, стр. 111.
- 8 М. Борковић, Контрреволуција у Србији и квислиншка управа 1941-1942, Београд 1978, стр. 151 (у даљем тексту: М. Борковић, Контрреволуција у Србији. . .).
- 9 У извештају од 20. маја 1942. М. Минић пише да је услед борбе с четницима дошло до масовног дезертирања бораца из одреда који су имали блиске рођаке међу четницима. Због тога је бројно стање одреда, пред немачку офанзиву смањено за 1/5, Извештај инструктора ПК Србије при ОК Ваљево од 20. маја 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 74.
- 10 Мемоарска грађа Окружног комитета Ваљево, стр. 19. (у даљем тексту: МОКВ); више о томе: М. Ђуришић, Партизански одреди у Србији 1941, Београд 1982, стр. 211-214; А. Јефтић, Борбе Ваљевског партизанског одреда у време Ужичке републике, Ужичка република II, стр. 225-234.
- 11 МОКВ 71, стр. 19. Више о томе: М. Јанковић, Западна Србија у НОР-у у зиму 1941/42, Ваљево 1981, стр. 63-64.
- 12 Србија у рату и револуцији, стр. 160.
- 13 Вукола Дабић и Витомир Чворовић, који су се почетком децембра вратили у Србију, с М. Томићем, накнадно су добили задатак да прикупе остатке партизанских јединица из околине Ужица и врате се у Санџак. У извештају Титу од 23. децембра (Зборник НОР-а, II/2, док. бр. 69) Ђилас јавља Титу да су они тамо стигли 22. децембра.
- 14 Д. Пармаковић, Мачвански партизански одред, Шабац, 1973, стр. 265-280; М. Ђуришић, н.д., стр. 188-190.
- 15 Сећања МОКВ 82, стр. 42. Више о томе: М. Јанковић, н.д., стр. 60.
- 16 У извештају команданта немачких оружаних снага на југоистоку Врховној команди Вермахта, о борбама против партизана у Србији каже се, 9. децембра: „Јављено је да се комунистичке банде налазе западно и јужно од Ваљево“, Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 269; 11. децембра: „Банде северозападно од Ваљево су се још повећале“, Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 271; „Ситуација у западној Србији још незадовољава у тој мери да би се могле повући трупе“, Зборник НОР-а XII/1, док. бр. 275; 16. децембар: „У рејону јужно од Крупња појавиле су се поново јаке банде“, Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 280.
- 17 Према извештају М. Минића од маја 1942, Ваљевски и Мачвански одред и Тамнавски батаљон остали су на суженој слободној територији, ограниченој на простор до ужичког пута и на северне падине Повлена, Јабланика и Медведника, Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 74.
- 18 Ваљево град устаника, Београд 1967, стр. 358-359.
- 19 Д. Пармаковић, н.д., стр. 104-109; М. Батановић — Батан, Подрињски партизански одред, Устанак народа Југославије 1941, Београд 1962, стр. 172.
- 20 Извештај ОК КПЈ за Чачак ПК-у КПЈ за Србију, средином јануара 1942, Зборник НОР-а I/3, док. бр. 5. Више о томе: В. Глишић, КПЈ у Србији 1941-1945, Београд, стр. 112. (у даљем тексту: В. Глишић, КПЈ у Србији).
- 21 В. Глишић, КПЈ у Србији. . ., стр. 112-113.
- 22 Исто, стр. 115.
- 23 Исто, стр. 122.

- ²³ О физичким приликама Подгорине писао је Љуба Павловић, Колубара и Подгорина, антропогеографска померања, Београд 1907.
- ²⁴ Непописани извештај једног немачког официра о борбама против партизана на простору Ваљево од 20. јануара до 20. марта 1942. године. (Фотокопија овог документа преузета из Архива Војноисторијског института у Београду чува се у Историјском архиву Ваљево под старом сигнатуром рег. бр. р-3).
- ²⁵ О броју бораца у одредима западне Србије у децембру 1941. постоје различити подаци. М. Лековић, Тито, Сабрана дјела, књ. VIII, Београд 1980, стр. 232, сматра да је Ваљевски одред средином децембра имао 440 бораца, Тамнавски батаљон 200 и Мачвански одред 200; М. Јанковић, н. д., стр. 60, сматра да је Ваљевски одред имао 600 бораца, Подрињски 200 и Тамнавски батаљон од 160-170. Рачунајући Рачански батаљон и Космајски одред, који је касније пристигао, бројно стање се кретало од 1.300 до 1.450 бораца; Д. Митровић, Западна Србија 1941, Београд 1975, стр. 288, сматра да је Ваљевски одред у то време имао 1.000 бораца, Мачвански 400 и Тамнавски батаљон 200 бораца. Ми смо се држали података Милоша Минића из мајског извештаја, који се подударају с подацима команданта групе одреда у западној Србији, Р. Ј. Брадоње, из извештаја од почетка јуна 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 83.
- ²⁶ Извештај М. Минића од маја 1942.
- ²⁷ Сећања, МОКВ 71, стр. 19. Више о томе: М. Јановић, н. д., стр. 63-64.
- ²⁸ Извештај М. Минића од маја 1942.
- ²⁹ Саветовању су присуствовали: Милош Минић, Здравко Јовановић, Милосав Милосављевић, Жижица Јовановић — Шпанац, Миша Дудић, Милорад Милатовић, Војин Сафронић, Војин Лукић, Живан Димитријевић, Небојша Јерковић, Стеван Филиповић, Добросав Симић, Стеван Борота, Јосип Мајер, Павле Петровић и други. О присутним члановима и закључцима саветовања говори се у „Концепту усменог реферата М. Минића са састанка свих војних и политичких руководилаца, одржаног 4. децембра 1941“, Архива у Ваљеву, фасцикла ОК 1941, бр. 143; Извештај М. Минића од маја 1942; Извештај Р. Ј. Брадоње од јуна 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 59 и 83; више о томе: М. Јанковић, н. д., стр. 67.
- ³⁰ О овоме говоре Милош Минић и Радивоје Јовановић — Брадоња у својим извештајима од маја, односно јуна 1942. године.
- ³¹ Извештај Ваљевског центра од 10. децембра 1941. Министарству Недићеве владе. У извештају стоји да су прикупљене следеће групе: XXIII одред Српске оружане силе, Тамнавски четнички одред војводе Будимира, Ваљевски четнички одред војводе Милорада и Колубарски четнички одред, а укупно 540 људи. Зборник НОР-а, V/21, док. бр. 12.
- ³² О борбама Тамнавског батаљона у Тамнави писало је „Ново време“ од 14. и 19. децембра 1941. и „Обнова“ од 13. децембра 1941; Сећања МОКВ, 82, стр. 42, 43, и 46; више о томе: М. Јанковић, н. д., стр. 68-70.
- ³³ У дневном извештају Оперативног одељења команданта оружаних снага на Југоистоку од 11. децембра 1941. — Врховној команди Вермахта каже се да су се „банде северозападно од Ваљево повећале и да их има око 1.500 људи“, Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 271.
- ³⁴ М. Јанковић, н. д., стр. 63-64.
- ³⁵ За команданта батаљона био је одређен Спасен Јовановић, који још није био дошао из Санцака, а за политичког комесара Миленко Топаловић. М. Јанковић, н. д., стр. 94.
- ³⁶ О задацима Рачанског батаљона говори Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942; више о томе: М. Јанковић, н. д., стр. 94; Н. Јовановић, В. Глишић, О Мирку Томићу, Београд 1974, стр. 119.
- ³⁷ О овоме говори М. Томић у писму Романијском партизанском одреду 30. децембра 1941, Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 31. Више о томе Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 118.
- ³⁸ О Рачанском батаљону видети извештај Р. Ј. Брадоње од јуна 1942. Више о томе: М. Јанковић, н. д., стр. 96.
- ³⁹ У писму Романијском партизанском одреду 30. децембра 1942, Мирко Томић јавља да се руководство Рачанског батаљона, уколико се пребаци у источну Босну, одмах ухапси и да се над њима спроведе истрага. Даље у писму он за растурање батаљона криви командни кадар. Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 31.

- ⁴⁰ Извештај Р. Ј. Брадоње од јуна 1942; више о томе: Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 123-124.
- ⁴¹ Овом саветовању М. Лековић придаје велику важност, јер сматра да је на њему анализирана ситуација после велике немачке офанзиве и донети закључци у вези с перспективама даљег развоја народноослободилачке војске у Србији и мерама које на том плану треба предузети. М. Лековић, Делатност ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ у Санџаку децембра 1941, Зборник радова НОР и револуција у Србији 1941-1945, Београд, 1972, стр. 37-54. Не улазећи у анализе закључака, видећемо само одлуке о враћању једног дела руководства НОП-а у Србији и именовању чланова Главног штаба за Србију.
- ⁴² О одлуци да се у Србију врати део руководства, нема сачуваних података, јер је архива Врховног штаба за тај период изгубљена у селу Дренови. О томе нам сведоче само сећања учесника. У својим сећањима С. Жујовић каже: „Док смо ишли за Нову Варош, негде око Радоиње одлучено је да се неки другови врате у Србију. Мирко је пошао напред за Србију и стигао и Влада Зечевић“, Сећања Сретена Жујовића, II део, Институт за историју радничког покрета Србије, 130018, стр. 225; В. Зечевић у својим мемоарима каже да је отишао на састанак код Тита и Кардеља и тамо покренуо питање свог повратка у Србију. На крају је од Тита добио пристанак да се врати, В. Зечевић, Устанак расте, Београд 1963, стр. 86-87; Н. Груловић у својим сећањима не спомиње састанак, само каже да је по одлуци Врховног штаба требало да се врати у Србију с М. Томићем, К. Поповићем и В. Зечевићем, Сећања Н. Груловића, ИРПС, 13008, стр. 38.
- ⁴³ У својим сећањима С. Жујовић каже да је на дужности команданта Главног штаба за Србију био до 1. децембра 1941. С. Жујовић, н. д., стр. 357.
- ⁴⁴ Када се вратио у Србију, М. Томић се још на Тари распитивао за Душана Јерковића и Кочу Поповића. Међутим, ту је сазнао да је Д. Јерковић погинуо, а К. Поповић нестао. Зато у извештају Врховном штабу, августа 1942, Мирко Томић пише да је одмах по доласку у Србију остао без изгледа да поред себе има неког од другова из Главног штаба.
- ⁴⁵ У свом извештају од 23. децембра 1941. Врховном штабу, М. Ђилас спомиње Главни штаб за Србију у саставу: М. Томић, П. Стамболић, М. Кушић, Зборник НОР-а, II/2, док. бр. 69. У истом писму јавља да су Д. Јерковић и К. Поповић погинули. Зато је у писму од 28. децембра 1941. Тито обавестио Ђиласа да у Главни штаб за Србију узме Р. Ј. Брадоњу и да се пети члан нађе на терену, Тито, Сабрана дјела, књ. VIII, Београд 1979, стр. 44.
- ⁴⁶ Ово писмо није сачувано, али га спомиње М. Минић у свом извештају од маја 1942. и Р. Ј. Брадоња у извештају од јуна 1942. године.
- ⁴⁷ М. Јанковић, н. д., стр. 73. сматра да је Мирко узео Р. Ј. Брадоњу и М. Милатовића у Главни штаб још на саветовању у Драгодолу, 15. децембра 1941. Но, Мирко Томић није могао сам да доноси одлуку о избору чланова Главног штаба, а у писму од 30. децембра 1941. — Романијском одреду је поручио да у Србију дођу Коча Поповић, Бранко Пољанац и Никола Груловић, који су се тамо налазили, јер су у Србији били потребни. Значи да су Р. Ј. Брадоња и М. Милатовић избрани у Главни штаб Србије тек пошто је средином јануара 1942. Мирку стигло писмо од Врховног штаба.
- ⁴⁸ О путу ове групе од Радоиње до западне Србије видети: В. Зечевић, н. д., стр. 88-97; М. Дракулић, Плима-осека-плима- књ. II, Београд 1963, стр. 19-20; Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 113-120.
- ⁴⁹ О томе М. Ђилас извештава Титу у писму од 3. децембра 1941, Зборник НОР-а, II/2, док. бр. 44.
- ⁵⁰ Ђиласов извештај Титу од 23. децембра 1941, Зборник НОР-а, II/2, док. бр. 69.
- ⁵¹ О томе говори Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942.
- ⁵² Сећања МОКВ, 74; М. Јанковић, н. д., 71.
- ⁵³ Извештај М. Минића од маја 1942.
- ⁵⁴ У већ наведеном извештају једног немачког официра о борбама партизана на простору Ваљева, у времену од 20. јануара до 20. марта 1942, каже се: „Тако је време код партизана од почетка децембра прошло готово без борбе. Ове групе (мисли на партизана) овде владају

неограничено, имају своје штабове, складишта, оружја, животних намирница и болнице. Врши се жуптра комунистичка пропаганда. По селима се приређују концерти и позоришне представе. Партизани се у своме раду никако не ограничавају на своја стална места. Готово сваке недеље одлазе поједини одреди далеко на исток, у долину Љига, или на север у плодну Мачву, да би што више довели животних намирница и тако исто да пронађу нова места за своје штабове.“

⁵⁵ О саветовању говоре Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942, М. Минић у извештају од маја 1942. и М. Томић у извештају од августа 1942.

⁵⁶ На саветовању су учествовали чланови ОК Ваљева и ОК Шапца, команданти, командири и политички комесари одреда, батаљона и чета. Било је око 35-40 присутних. По М. Јанковићу, н. д., стр. 73, саветовању су присуствовали М. Томић, Р. Ј. Брадоња, М. Милатовић, Т. Стаменковић, М. Минић, В. Зечевић, Н. Јерковић, Р. Вуковић, Д. Лекић, Ж. Јовановић — Шпанац, А. Савчић, М. Дудић, М. Ђурић, Д. Симић, С. Борота, Ј. Мајер, Б. Барух и др.

⁵⁷ Писмо ЦК КПЈ — ПК-у за Србију, Тито, Сабрана дјела, VIII, стр. 10; Упутство ПК о задацима партијске организације у партизанским одредима, Архив ЦК КП Србије, КПС, 110/42.

⁵⁸ Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 31.

⁵⁹ Извештај М. Томића од августа 1942; Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 113.

⁶⁰ О овоме говори М. Минић у свом мајском извештају. Више о томе: Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 122.

⁶¹ О бројном стању одреда говори М. Минић у свом извештају од маја 1942. Више о томе: М. Батановић, н. д., стр.

⁶² О овоме видети М. Батановић, н. д., стр. 207; М. Јанковић, н. д., стр. 76-77.

⁶³ Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 282.

⁶⁴ Д. Пармаковић, н. д., стр.

⁶⁵ М. Батановић, н. д., стр. 208.

⁶⁶ На саветовању у Драгодолу је одлучено, у складу с директивама Врховног штаба, да се преостали одреди у западној Србији врате на своје терене. Том приликом није узето у обзир искуство Тамнавског батаљона, који није успео да се пробије у свој крај. Занемарена је чињеница да једна јединица није могла остати непримећена по снегу. Осим тога, војне прилике су се знатно измениле у односу на лето и јесен 1941. На инсистирање М. Томића, Штаб одреда и чланови ОК Шапца, покорили су се овој одлуци иако су појединци сумњали у оправданост овог поступка. Преживели учесници саветовања оптужују М. Томића да је направио још већу грешку кад је наредио да, уколико је немогуће одржати комплетне јединице, чете треба разбити у тројке и тако се расути по Мачви. (Цитате учесника саветовања наводи Д. Пармаковић, н. д., стр. 720-722, анализирајући резултате распуштања Подрињског одреда.) О томе говори и Д. Лекић, заменик команданта Подрињског одреда у свом извештају од средине јуна 1942; овај документ се чува у два дела у Архиву Војноисторијског института, к. 1641, рег. бр. 3-11 и Зборник НОР-а, I/20, док. 140. Због недостатка извора не можемо да проверимо претпоставку, али је чињеница да је руководство донело одлуку, која је у складу с директивама Главног штаба за Србију, а нема ни спомена да је друга могућност разматрана.

⁶⁷ М. Јанковић, н. д., стр. 81-82.

⁶⁸ Д. Пармаковић, н. д., стр. 740.

⁶⁹ Исто, стр. 741.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, стр. 742.

⁷² Исто, стр. 744.

⁷³ Исто.

⁷⁴ М. Јанковић, н. д., стр. 81-82.

⁷⁵ Д. Пармаковић, н. д., стр. 746-747.

⁷⁶ Ново време, бр. 215, 14. I 1942, доноси извештај о хватању и убијању бораца Мачванског НОП одреда. Наводи се да су ухваћени или убијени Небојша Јерковић, Селимир Јеврић, др Жика Јанковић, лекар у одреду, Миодраг — Лала Станковић, Мика Митровић — Јарац, Душан Слијепчевић и Стеван Филиповић — Колубарац. О овоме пише и

„Обнова“ од 2. јануара 1942. и 10. фебруара 1942. и „Ново време“ од 4. и 5. јануара 1942.

⁷⁷ У Предлогу Одељења за државну заштиту Недићеве владе од 9. I 1942, Зборник НОР-а, I/43, док. 97, наводи се да је извршена акција чишћења Мачве и Цера од стране оружаних одреда и том приликом је убијено 37, а ухваћено 112 људи. И у закаснелом извештају од 23. I 1942, о борбама против партизана се каже да се међу побијеним парти-

занима налази велики број руководиоца. Зборник НОР-а, I/3, док. 106.

⁷⁸ Сећања МОКВ 82; М. Јанковић, н. д., стр. 90.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ М. Јанковић, н. д., стр. 93.

⁸¹ Сећања МОКВ 69; М. Јанковић, н. д., стр. 97.

⁸² Сећања МОКВ 69, 11; М. Јанковић, н. д., стр. 98.

⁸³ Одавде је партијска јединица II чете упутила писмо ОК-у Ваљева 5. I 1942, Архив Србије, фонд ОК Ваљево, 8, 1942.

⁸⁴ Сећања МОКВ 71.

⁸⁵ У извештају начелника Шабачког округа од 12. I 1942. стоји да се један одред мајора Калабића сукобио с једном партизанском групом код села Ба и Планинице. Зборник НОР-а, I/21, стр. 207.

⁸⁶ Бројно стање јединица ангажованих против партизана је наведено у Извештају начелника шабачког округа, од 23. јануара 1942, Министарству унутрашњих послова. Зборник НОР-а, I/3, док. 106.

⁸⁷ М. Лековић, Делатност ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у децембру 1941, стр. 37.

⁸⁸ Исто, стр. 41-42.

⁸⁹ Тито, Сабрана дјела, 8, Београд 1979, стр. 10.

⁹⁰ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 44. Подаци о броју Ваљевског одреда су били претерани, а на страну НОП-а су прешла само 3 бугарска војника, двојица у Кукавички а један у Јастребачки партизански одред. Непознато је обавештење из Београда, из кога је Врховни штаб дошао до ових података. Видети: Тито, Сабрана дјела, 8, напомене 120, 121. и 122.

⁹¹ Зборник НОР-а, II/2, док. 83; Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 66.

⁹² Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 56.

⁹³ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 103.

⁹⁴ У свом извештају од маја 1942, М. Минић каже да је због почетка непријатељстава с четницима дошло до великог броја дезертерста. Само у новембру то је смањило стање Ваљевског одреда за једну пегину.

⁹⁵ В. Глишић, Криза народноослободилачког покрета у Србији 1942. године, научни скуп историчара „Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција“, Љубљана 1972.

⁹⁶ На паради, одржаној на Црвеном тргу 7. новембра 1941, поводом годишњице октобарске револуције, Стаљин је рекао да се Немачка налази пред катастрофом, да напреже последње снаге и да не може дуго да издржи такву напрегнутост. На крају је закључио да ће она за пола године, а највише за годину дана, „пасти под тежином Црвене армије“. Овај говор је био објављен у „Борби“, бр. 10, од 8. XI 1941.

⁹⁷ У свом дневнику В. Дедијер 6. XII 1941. забележио је да је Радио-Москва објавила повољне вести, В. Дедијер, Дневник, Београд 1945.

⁹⁸ У писму ПК за Србију од 14. XII 1941. каже се: „Пред нашом партијском организацијом у Србији налазе се сада ванредно важни задаци од којих извршења зависи читав развитак политичких прилика, не само у Србији него великим делом у свим земљама Југославије, па чак и на читавом Балкану“ (Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 10). У писму Обласном комитету КПЈ за Санџак од 1. I 1942. каже се: да се у вези с победама Црвене армије политичке прилике у свету развијају у правцу оштре диференцијације; да се буржоаски елементи уједињују и ослањају на окупаторе „бојећи се револуционарне снаге која се крије у народним масама“ (Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 74). Слично уверење изражено је и у писму Извршном одбору Ослободилне фронте од 2. I 1942. (Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 78). Мисао о другој етапи борбе била је присутна код ЦК КПЈ до марта 1942, када је дошло до преиспитивања и када је она одбачена. Више о томе: М. Лековић, Мере ЦК КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ (у даљем тексту: М. Лековић, Мере ЦК против левог скретања. . .), Зборник радова са научног скупа „Ослободилачка борба народа Југославије коа општенародни рат и социјалистичка револуција“, Љубљана 1971, стр. 1-25.

- ⁹⁹ М. Лековић, Мере ЦК КПЈ против левог скретања, стр. 6.
- ¹⁰⁰ У једном послератном интервјуу Тито је рекао да је Србија била врло важан фактор за извођење њереволуције: „Србија нам је била важна из више разлога. Први разлог је био што је у њој било много квислинга. Друго, ми смо сматрали да се борбом коју смо водили води социјална борба за нови друштвени систем и да ће нам, ако у Србији оставимо оне реакционарне елементе који су остали уз помоћ Немаца, бити врло тешко, пошто ми у Србији гледамо један од најглавнијих фактора наше националне заједнице по њеном броју иначе. Ми смо напратили да у Југославији Србија не буде Вандеја, и да реакционари не направе од ње једно жариште које би касније могло довести до страховитог грађанског рата“, Сећање на дане ослободилачког рата и револуције, „Комунист“, 6. IV 1961, објављено у: Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 224.
- ¹⁰¹ М. Лековић, Мере ЦК КПЈ против левог скретања. . . , стр. 6.
- ¹⁰² Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 226; више о томе: М. Ђуковић, Партизанске јединице из Србије на слободној територији у Санџаку, Ужичка република II, Београд 1978, стр. 237-248.
- ¹⁰³ Зборник НОР-а, II/2, док. 46.
- ¹⁰⁴ Опширније о овоме видети М. Лековић, Делатност ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у Санџаку.
- ¹⁰⁵ Исто.
- ¹⁰⁶ М. Ђуковић, н. д., 238.
- ¹⁰⁷ Зборник НОР-а, II/2, док. 50.
- ¹⁰⁸ Зборник НОР-а, II/2, док. 51.
- ¹⁰⁹ Извештај М. Ђиласа — Главном штабу НОПОЈ од почетка јануара 1942, Зборник НОР-а, II/2, док. 90.
- ¹¹⁰ М. Лековић, Делатност ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у Санџаку, стр. 44.
- ¹¹¹ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 222; више о томе М. Лековић, Делатност ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у Санџаку, стр. 45.
- ¹¹² Ово наређење је послало Тито 11. децембра из Дренове, Ранковићу, Ђиласу и Рибару, Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 5.
- ¹¹³ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 37.
- ¹¹⁴ Зборник НОР-а, II/2, док. 97.
- ¹¹⁵ Видети напомену бр. 92; о томе Тито пише Ђиласу 28. децембра из Рогачице, Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 44.
- ¹¹⁶ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 44.
- ¹¹⁷ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 26. и 37.
- ¹¹⁸ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 227.
- ¹¹⁹ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 44.
- ¹²⁰ Зборник НОР-а, II/2, док. 103.
- ¹²¹ Зборник НОР-а, II/2, док. 98.
- ¹²² Зборник НОР-а, II/2, док. 100.
- ¹²³ Крајем новембра Космајски одред се налазио на Руднику, кад се знало да су Немци освојили Ужице. Одред се упутио према Санџаку јер је од одборника и партијских организација обавештен да се у том правцу повукао и Врховни штаб. Пре поласка са Рудника ова јединица је имала око 200 људи, али се уз пут осипала дезертирањем, тако да је у Санџак стигла, иако без већих борби, са 150 бораца. Ту се одред реорганизовао, извршене су измене у командном кадру, за команданта одреда одређен је Душан Угреновић, за политичког комесара Ђорђе Јовановић — Јарац и за заменика команданта Љуба Ивковић. На челу Посаво-тамнавске групе налазио се Миле Манић — Албанта, заменик команданта Првог батаљона Посаво-тамнавског одреда.
- ¹²⁴ М. Марковић, Борба Србије 1941-1945, Београд 1952, стр. 81.
- ¹²⁵ МОКВ 29, 1941; М. Марковић, н. д., 86; Љ. Ивковић, н. д., 503.
- ¹²⁶ МОКВ 28, 1942, више о томе М. Јанковић, н. д., 124.
- ¹²⁷ Долазак Космајског одреда спомиње Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942, Зборник НОР-а I/3, док. 83.
- ¹²⁸ М. Ђуковић, н. д., 242-243.
- ¹²⁹ Зборник НОР-а, II/2, док. 98.
- ¹³⁰ Зборник НОР-а, XII/1, док. 284.
- ¹³¹ Зборник НОР-а, II/2, док. 134.
- ¹³² Титово писмо Ђиласу од 5. II 1942, Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 187-188. На крају писма Тито поручује: „Настојте појачати политички рад у

- јединицама и подигнути њихов морал како би биле способне на пролеће за поновну борбу у Србији.“
- ³³³ М. Ђуковић, н. д., стр. 245.
- ¹³⁴ Исто.
- ¹³⁵ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 268-272.
- ¹³⁶ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 197.
- ¹³⁷ У офанзиви на Ужице био је ангажован немачки 18. брдски армијски корпус у чији су састав улазиле следеће јединице: 342. пешадијска дивизија, 125. самостална пешадијски пук, пуковска борбена група 64. пешадијске дивизије, 201. тенковски батаљон и, накнадно, 113. немачка пешадијска дивизија. Овде нису узете у обзир посадне дивизије, војна полиција и помоћне јединице. М. Кресо, Утицај устанка на измене у немачкој окупационој управи у Србији, НОР и револуција у Србији 1941-1945, Београд, 1972, стр. 175-188.
- ¹³⁸ Зборник НОР-а, XII/2, док. 30; М. Борковић, н. д., I, стр. 286.
- ¹³⁹ Зборник НОР-а XII/1, док. 265.
- ¹⁴⁰ М. Борковић, н. д., I, стр. 246.
- ¹⁴¹ Командант немачких оружаних снага на југоистоку је 24. децембра 1941. пренео Хитлеру одлуку да се бугарско војно министарство замоли да својим јединицама поседне територију источне Србије са задатком да на том терену одржавају ред и поредак. Зборник НОР-а, XII/1, док. 291.
- ¹⁴² М. Борковић, н. д., I, стр. 246.
- ¹⁴³ Зборник НОР-а, XII/2, док. 6.
- ¹⁴⁴ Зборник НОР-а, XII/2, док. 7.
- ¹⁴⁵ Од укупног броја жандарма у оперативним одредима је било 11.212 а у градској полицији 1.780 људи. У самом Београду је било 1.012 стражара и агената, а у унутрашњости Србије 420 стражара и агената.
- ¹⁴⁶ Иако је још пре рата Љотићев „Збор“ окупљао профашистичке елементе, непријатеље комунизма, све до образовања Недићеве владе, крајем августа 1941, он није имао своје оружане јединице. До краја лета 1941. деловао је само на пропагандном плану, држећи предавања по школама, на зборовима и у акцијама за рашчишћавање рушевина. После разговора Љотића и осталих важнијих представника „Збора“ с немачким властима почело је формирање Љотићеве војске.
- ¹⁴⁷ Милан Борковић, н. д., I, стр. 148.
- ¹⁴⁸ Четнички војвода из првог светског рата, председник Четничког удружења у Краљевини Југославији, Коста Миловановић — Пећанац, налазио се почетком рата са својим јединицама на југу Србије, водећи борбе с албанским фашистима. Уживао је углед и подршку код народа на основу свог учешћа у топличком устанку 1917. године и предратне четничке традиције. Међутим, крајем августа он је склопио споразум с Немцима и своје јединице ставио на располагање окупатору за угушење устанка.
- ¹⁴⁹ Зборник НОР-а, XII/1, документи: 76, 110, 153.
- ¹⁵⁰ Извештај опуномоћеног команданта у Србији од 5. децембра 1941, Зборник НОР-а, XII/1, док. 266.
- ¹⁵¹ Зборник НОР-а, XII/1, док. 258.
- ¹⁵² Како немачке окупационе власти у Србији нису биле овлашћене да с квислиншком владом у Србији решавају питање повећања броја квислиншких снага, предлог је дат на разматрање надлежном команданту југоистока.
- ¹⁵³ Зборник НОР-а, XII/1, док. 288.
- ¹⁵⁴ Извештај опуномоћеног команданта у Србији од 5. децембра 1941. команданту оружаних снага на југоистоку. Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 266; Ново време, бр. 205, 28. XII 1941, стр. 1.
- ^{154a} Ново време, бр. 205, 28. XII 1941, стр. 1, 5.
- ^{154b} Ново време, бр. 240, 12. II 1942, стр. 3, Говор М. Недића, окружним начелницима 5. II 1942. у Београду.
- ^{154c} Исто, Говор М. Аћимовића окружним начелницима 6. II 1942. у Београду.
- ¹⁵⁵ Извештај опуномоћеног команданта у Србији од 5. децембра 1941. команданту оружаних снага на југоистоку, Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 266.
- ¹⁵⁶ М. Борковић, н. д., I, стр. 287.
- ¹⁵⁷ Зборник НОР-а, XII/2, док. 31.

- ¹⁵⁸ Зборник НОР-а, XII/2, док. 25.
- ¹⁵⁹ Зборник НОР-а, XII/2, док. 8.
- ¹⁶⁰ Исто.
- ^{160a} Ново време, бр. 198, 20. XII 1941, стр. 3; бр. 250, 24. II 1942, стр. 3; бр. 263, 12. III 1943, стр. 3.
- ^{160b} Почетком децембра 1941. М. Недић је одржао укупно пет говора које је објавило Ново време, бр. 185, 5. XII 1941, стр. 1; бр. 186, 6. XII 1941, стр. 1-3.
- ^{160c} Исто.
- ^{160d} Ново време, бр. 202, 25. XII 1941, стр. 3.
- ^{160e} Ново време, бр. 168, 15. XI 1941, стр. 1.
- ^{160f} Ново време, бр. 115, 16. IX 1941, стр. 1; бр. 192, 13. XII 1941, стр. 3; бр. 210, 3. I 1942, стр. 3; Уредба о преким судовима у Србији, према којој се кажњавало смрћу још за следећа дела: „1. Ко знајући да је неко био члан оружане комунистичке банде или активни помагач ових, прими овакво лице у свој стан или му на који начин да склониште; 2. Ко знајући да је неко лице било члан оружане комунистичке банде или активни помагач ових примети такво лице па га не пријави најближој војној, полицијској или општинској власти; 3. Органи јавне безбедности, самоуправни и други органи којима је поверена служба безбедности ако сазнају за учиниоце дела означених под 1. и 2. па не предузму мере да кривци искусе предвиђену казну“. Ново време, бр. 192, 13. XII 1941, стр. 3.
- ¹⁶¹ В. Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд 1970.
- ¹⁶² Исто, стр. 116.
- ¹⁶³ Зборник НОР-а, I/3, док. бр. 10.
- ¹⁶⁴ Зборник НОР-а, XII/1, док. 266.
- ¹⁶⁵ О овим хапшењима и стрељањима пише „Ново време“ од 17. и 21. I 1942. и „Обнова“ од 21. I 1942.
- ¹⁶⁶ У Обреновцу су 27. III јавно обешени Влада Аксентијевић и Будимир Давидовић, на Убу — Драгољуб Симић и Света Поповић, а у Ваљеву Стеван Борота и Јосип Мајер. У истом месту обешен је 22. V 1942. Стјепан Филиповић — Колубарац.
- ¹⁶⁷ „Колика је у то време била четничка опрезност види се и по томе што су четници контролисали куће код којих би чули лавезж паса, а знали да у том правцу није отишла њихова патрола. Контролисали су ако се у кући види упаљено светло, гледали су по снелу ујутру да ли је неко прошао. Ситуација је била таква и страх толико да је комшија комшију гледао и контролисао ко је код кога био.“ Из хронике села Става у Подгорини, почетком 1942, МОКВ, 33.
- ¹⁶⁸ Зборник НОР-а, I/3, док. 128.
- ¹⁶⁹ Већ у додатном извештају од 1—15. II 1942, Командант југоистока извештава своје претпостављене да је као одмазде за немачке губитке у јануару, у Србији стрељано 449 заробљеника, а издато је наређење да се стреља још 3.484. Зборник НОР-а, I/3, док. 128.
- ¹⁷⁰ У извештају начелника Ваљевског округа од 1. III 1942, Министарству унутрашњих послова Недићеве владе се каже: „Према наредби немачке дивизије I-C, од 12. II 1942. издао сам наређење за хватање национално сумњивих лица у Ваљеву и срезовима округа ваљевског.
а) Из града Ваљева и срезова: ваљевског, подрињског и колубарског похватана су сва лица која су присилно или својевољно била у шуми с комунистима и сви комунистички симпатизери за које општински одбори не гарантују главом и имовином.“
Зборник НОР-а, I/3, док. 131.
- ¹⁷¹ Зборник НОР-а, I/3, док. 150.
- ¹⁷² Ј. Марјановић у својој студији о Д. Михаиловићу каже: „Михаиловићу се тада отворила перспектива да постане званични представник владе и краља и велики експонент и штићеник Британаца, и све то као главни командант отпора у Југославији; први вођа отпора у Европи.“ Ј. Марјановић, Д. Михаиловић и Немци 1941. године, НОР и револуција у Србији 1941-1945, Београд 1972, стр. 131-141.
- ¹⁷³ Исто.
- ¹⁷⁴ Исто. У Чачку је 18. XI 1941. сазван велики народни збор коме су присуствовали представници Земљорадничке странке, Народне ради-

- калне странке, Демократске странке и Комунистичке партије. На збору је истакнута неминовност заједничке борбе свих партизанских снага против окупатора. У вези са спровођењем у дело овог споразума састала се у Чачку од 24. до 26. XI „мешовита комисија“, а на фронту оружано-го сукоба у селу Прањани 27. XI 1941. војна комисија. Генерал потпуковник М. Пантелић, Четници Д. Михаиловић у данима слома Ужичке републике, Војноисторијски гласник, 1-2, 1982, стр. 215-242.
- ¹⁷⁵ Ј. Марјановић, Д. Михаиловић између Бриганаца и Немаца, стр. 213.
- ¹⁷⁶ М. Пантелић, н. д.
- ¹⁷⁷ Ј. Марјановић, Д. Михаиловић између Британаца и Немаца, стр. 189-191.
- ¹⁷⁸ О томе Ј. Томашевић каже: „Одлучивши да напусти чак и ограничену сарадњу с партизанима, те да прихвати политику отвореног непријатељства, Михаиловић се нашао у положају да је неке своје јединице могао подстакнути на сарадњу с Недићевим снагама. Изгледа да је то учинио средином новембра јер се под крај тог месеца (у време велике немачке офанзиве против партизана у западној Србији) 7 Михаиловићевих команданата: Предраг Раковић, Милош Глишић, Вучко Игњатовић, Манојло Кораћ, Никола Младеновић, Радован Стојановић и Никола Калабић, заједно са својим одредима, који су према комунистичким изворима бројали преко 2.000 људи легализовали, изјављујући да су вољни прихватити Недићеву команду и колаборирати с његовим снагама у операцијама против партизана“. Ј. Томашевић, Четници у другом светском рату, Загреб 1975, стр. 192.
- ¹⁷⁹ Преузето из Ј. Марјановић, Д. Михаиловић између Британаца и Немаца, стр. 192.
- ¹⁸⁰ О легализацији четника видети Ј. Томашевић, н. д., стр. 183; Б. Латас, Д. Михаиловић и Немци у време слома Ужичке републике, „Ужичка република“, II, Београд 1978, стр. 125-135.
- ¹⁸¹ Ј. Марјановић, Д. Михаиловић између Британаца и Немаца, стр. 219.
- ¹⁸² То се види из Титовог писма Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 14. XII 1941, Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 10-11, и Титовог и Ранковићевог писма ОК-у и инструктору ПК у Ваљеву, Тито, Сабрана дјела, 9, стр. 94-95.
- ¹⁸³ Ј. Томашевић, н. д., 183.
- ¹⁸⁴ Ј. Марјановић, Д. Михаиловић између Британаца и Немаца, стр. 114.
- ¹⁸⁵ У писму од 30. XII 1941. Романијском партизанском одреду, М. Томић пише: „Сам Дража, као што знате, прешао је на вашу територију. За њим је отишао капетан Рачић са нешто својих људи.“ Зборник НОР-а, I/3, док. 31.
- ¹⁸⁶ На овом састанку М. Томић је истакао: „Да се одреди став према Дражи и да се по овом питању излази пред сељаке (требало је раскрикквати Дражу као кривца за братоубилачки рат). По питању напада на његове људе задржати став који је препоручен од Врховног штаба, тј. не нападати његове људе ако они нас не нападају. Тако је одобрен поступак Штаба ваљевског одреда који је преко своје територије пропустио капетана Рачића за Босну не разоружавши га.“ Извештај М. Томића ЦК-у КПЈ и ПК-у Србије од 1. IX 1942, Архив Србије, ПКС, 184.
- ¹⁸⁷ У тој директиви се каже: „У односу према Дражи Михаиловићу треба поступити у сагласности са његовим иступањем на терену. Свакако треба имати пред очима перспективу уједињења свих национално-ослободилачких снага народа у оквиру партизанских јединица. Уколико било који четнички одреди коче нашу борбу противу окупатора и Недића, треба их разоружати. На територији коју су ослободиле партизанске јединице не треба дозвољавати стварање било којих других наоружаних формација, осим партизанских“. Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 12.
- ¹⁸⁸ У извештају Врховном штабу крајем марта 1942. Р. Ј. Брадоња каже: „У борбама против нас (мисли на борбе у зиму 1941/42) непријатељ је учествовао са вишеструко јачим снагама. Уз то су били добро потпомогани од дражиноваца (који су у овим крајевима по сеоским стражама) нарочито у обавештењима. Сви Ддражини официри после слома Равне горе ступили су код Недића и били су најактивнији у борбама против нас. Врло мали број је остао по страни. Неки су чак команданти сеоских стража.“ Зборник НОР-а, I/3, док. 56.
- ¹⁸⁹ Н. Јовановић, В. Глишић, Мирко Томић, стр. 145.
- ¹⁹⁰ В. Ружичић, Ваљевци на Тари, Устанак Југославије 1941, Београд 1964, стр. 163-167.

- ¹⁹¹ Зборник НОР-а, I/3, док. 107; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 111-112.
- ¹⁹² Ову групу су сачињавали део Каменичког четничког одреда војводе Будимира и део IX добровољачког одреда са 300 људи и део Лозничког четничког одреда војводе Темшановића са 130 људи. Зборник НОР-а, I/3, док. 106; више о овим борбама видети М. Јанковић, н. д., стр. 114-116.
- ¹⁹³ Народноослободилачки одбор у Поћути је основан 10. IX 1941; имао је 14 чланова, председник му је био Рајко Ковачевић и радио је све до 1. II 1942; о томе видети Т. Јовановић, Народноослободилачки одбор у Поћути 1941-1942, Гласник Међуопштинског историјског архива, бр. 15-16, Ваљево 1981, стр. 149-159.
- ¹⁹⁴ О листу „Партизан“ видети З. Ранковић, Новине ваљевских партизана, Гласник Међуопштинског Историјског архива, бр. 15-16, Ваљево 1981, стр. 161-169.
- ¹⁹⁵ Од укупно шест бројева „Партизана“ два су сачувана, један се налази у Међуопштинском историјском архиву Ваљева и у Институту за историју радничког покрета Србије у Београду. Текстови ова два броја су објављени у Гласнику Међуопштинског историјског архива Ваљев, бр. 15-16, стр. 170-199.
- ¹⁹⁶ О начину снабдевања партизана у ваљевском крају видети М. Радојчић, Партизанско снабдевање у ваљевском крају 1941. године. Гласник Међуопштинског историјског архива, бр. 15-16, Ваљево 1981.
- ¹⁹⁷ Мирко Томић је 30. XII 1941. послао писмо Романијском партизанском одреду; међутим, курир је с писмом стигао у Чевљановиће, код Сарајева, где се налазио Врховни штаб, и ту га је предао. Била је то прва званична вест из Србије од Мирка Томића откако се овај вратио из Санцака. Тито и Ранковић су искористили прилику да по куриру пошаљу наведено писмо назад у Србију. Тито, Сабрана дјела, 8, нап. 283.
- ¹⁹⁸ У писму Мирко каже да је ступио у везу с Ваљевским и Подрињским одредом и даље наводи: „за осталим одредима још трагамо, али према обавештењима која до сада имамо, Чачански одред се повукао према планини Јелици, а Краљевачки се налази, по свој прилици, на свом терену око Гоча. Од Шумадијског одреда имали смо курира који нас је обавестио да броји 1,200 људи и да је кренуо у правцу Санцака. Вероватно да је променио правац и вратио се назад, али вам о томе не можемо ништа сигурно рећи“. Зборник НОР-а, I/3, док. 31.
- ¹⁹⁹ Четнички одред В. Зечевића и поручника Р. Мартиновића у току зиме се осуо, један број бораца се разишао кућама, други је пришао Ваљевском партизанском одреду, а делом и четницима. Тито, Сабрана дјела, 8, нап. 263, 264. и 308.
- ²⁰⁰ Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 86-93.
- ²⁰¹ Исто.
- ²⁰² Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 89.
- ²⁰³ Дајући смернице за рад ОК-у и инструктору ПК у Ваљеву, Тито и Ранковић, у писму од 8. I 1942, наређују инструктору М. Минићу да се о свим питањима тактичког рада консултује с М. Томићем, чланом ПК-а и његовим представником у Главном штабу Србије. Тито, Сабрана дјела, 8, стр. 97. У свом извештају од 20. V 1942, (Зборник НОР-а, I/3, док. 74) М. Минић каже да је М. Томић преузео на себе обавезу да успостави везу с ПК-ом; више о томе видети Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 131.
- ²⁰⁴ У извештају Врховном штабу од краја марта 1942. Р. Ј. Брадоња каже: „Од вас смо добили курире само крајем јануара. Ми смо слали курира вама чешће пута, али су, колико смо обавештени, сви похватали. Са вама нисмо могли одржавати везу по вашем предлогу у писму, које сте упутили Главном штабу, јер је реакција на тој територији, преко које је требало да иде веза, била врло јака.“ Зборник НОР-а, I/3, док. 54.
- ²⁰⁵ Рахилу Котарев је Мирко Томић у првој половини јануара послао у Топлицу, али она није успела да успостави везу с Београдом, већ се вратила у ваљевски крај с извештајем о Расинском и Топличком партизанском одреду. Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 131.
- ²⁰⁶ У писму од 5. II 1942. Тито обавештава Ђиласа да је успоставио везу с М. Томићем, Тито, Сабрана дјела 8, стр. 184; писмо М. Томића — Б. Нешковићу од 23. I 1942, Архив Србије, ПКС, 52.

²⁰⁷ О томе Тито обавешта Темпа у писму од 20. II 1942, Тито, Сабрана дјела, 9, стр. 20. Ово писмо није сачувано али га М. Томић спомиње у свом извештају 30. V 1942. Архив Србије, ЦК КПЈ, 342/1942. Садржина овог писма може се делом реконструисати из Титовог писма Темпу 20. II 1942. и Кардељу и Лоли Рибару 23. II 1942. Тито, Сабрана дјела, 9, стр. 31.

²⁰⁸ У писму Главном штабу за Србију од 20. фебруара 1942, Тито храбри Мирка Томића да издржи до пролећа. Обавештава га да није успео продор партизанских јединица у Србију из Санџака, којим је руководио Ђилас, и да ће српско руководство прећи у Србију чим се за то обезбеде услови. Даље каже: „Ми схватамо тешкоће на које ви наилазите при спровођењу наших директива, због самих борби које водите с непријатељима. . . Тачно је да непријатељ настоји да искористи ово зимско време како би вас уништио, јер се боји пролећа које за нас значи поново стварање сјајних услова за развијање партизанских борби и народног устанка.“ На Томићево тражење помоћи је одговорено: „Што се тиче слања помоћи вама, то је моментално немогуће, док не извршимо чишћење читавог терена кога имамо у плану. Кад то буде извршено, ми ћемо пребацити неколико батаљона на ваш терен. Новац би вам послали, али је то несигурно слати по куриру кроз неочишћени терен. Ми ћемо то учинити чим до вас пође једна већа група људи, и буде донекле обезбеђен пут.“ Тито, Сабрана дјела, 9, стр. 21-24.

²⁰⁹ О реорганизацији партизанских одреда у западној Србији говори М. Минић, у свом извештају од маја 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 74; Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 83; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 129-131; Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 132.

²¹⁰ М. Јанковић, н. д., стр. 133.

²¹¹ О овоме се говори у већ споменутом извештају немачког официра о борбама против партизана на простору Ваљево од 20. I до 20. III 1942; слични подаци се наводе и у сећањима учесника МОКВ, 71, 24, 1942; у извештају начелника Округног начелства ваљевског округа од 15. II 1942. о општој ситуацији у округу се каже: „У циљу уништења комунистичких банди у овом округу поведена је акција оружаних одреда од 20. до 24. I. Акција је вођена на простору села Јелић, села Стубо, села Сушице и села Лесковице. Учествовало је 40-50 војника немачке оружане силе са бацачима бомби и тешким митраљезима. Од поменутих комунистичких банди учествовало је 800-900 људи. Комунисти су разбијени, оставивши 50 мртвих и 8 рањених.“ Историјски архив Ваљево, ОНОВ, бр. 20.

²¹² О борбама за одбрану слободне територије М. Минић говори у свом извештају од маја 1942: „Непријатељи су концем јануара концентрисали око 2.500 до 3.000 људи, са све четири стране, у намери да нас опколе. Десет дана су наши одреди одолевали и нанели бандитима страховите губитке, али је муниције недостајало.“ Р. Ј. Брадоња у свом извештају од јуна 1942. каже да је непријатељска офанзива задржавана све до 1. фебруара. Непријатељ је разбијен и нанети су му велики губици, у борбама на Сушицама, Лесковицама, Мравињцима, Пашиној Равни, Суводоњу и Причевићу. По његовој процени, на страни непријатеља тада је учествовало око 3.000 људи. О овим борбама се говори и у извештају начелника ваљевског округа од 1. II 1942. Министарству унутрашњих послова. Историјски архив у Ваљеву, фонд Округног начелства округа ваљевског (ОНОВ), бр. 20; сећања МОКВ, 71, 24-30, 1942; више о томе Ј. Јефтић, Ваљевски партизански одред, рукопис, Архив у Ваљеву, стр. 231-233; М. Јанковић, н. д., стр. 136.

²¹³ О одлукама овог саветовања говори Р. Ј. Брадоња у извештају од јуна 1942. Зборник НОР-а, I/3; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 138.

²¹⁴ М. Јанковић, н. д., стр. 138.

²¹⁵ У извештају начелника ваљевског округа од 15. II 1942. стоји: „На дан 1. II отпочела је акција рашчишћавања на тремећи између округа ваљевског, шабачког и ужичког. План операција је предвиђен у атарима општине Јелић, Лесковице и Ребељ, једино место у округу где се комунисти још налазе. Операције су завршене, али су посаде остале у Вујиновачи, Брезовици, Бачевцима и Сушицама, и будно мотре да се комунистичке банде не врате. Сада у оквиру ваљевском нема више ко-

- мунистичких банди.“ Архив у Ваљевоу, ОНОВ, бр. 20, више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 141.
- ²¹⁶ М. Јанковић, н. д., стр. 144.
- ²¹⁷ О овоме видети Изврштај Штаба Рудничке групе владиних одреда Команде жандармерије, Зборник НОР-а, I/3, док. 141; више о томе: М. Јанковић, н. д., стр. 145.
- ²¹⁸ Реферат министра унутрашњих послова Министарском савету Недиће-ћеве владе од 6. II 1942; „Обнова“, 11. II 1942; министар унутрашњих послова је 19. II 1942. упутио писмо Драгомиру Лукићу, начелнику ваљевошког округа, у коме га подсећа да акцију против партизана не сматра завршеном, како је овај навео у извештају од 15. II, већ да су „ . . . комунистичке банде, разбијене у том округу, у већим групама прешле на подручја других атара, где се сада воде борбе, док су се оне мање групе склониле по планинским селима, с циљем да се прикупе чим престане или ослаби притисак потерних одељења и одреда.“ Министар даље сматра да ће се они вратити у ваљевски округ и препоручује окружном начелнику да организује акцију за њихово хватање и уништавање при повратку. Архив у Ваљевоу ОНОВ, 20, стр. 69.
- ²¹⁹ Извештај М. Минића, Зборник НОР-а, I/3, док. 74; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 147.
- ²²⁰ Због информације о повољној ситуацији у Топлици сматрало се да одреди из западне Србије могу тамо да проведу зиму и помогну народноослободилачки покрет у јужној Србији, а истовремено да се снабдеу муницијом. У проласку би пружили подршку јединицама у околини Чачка.
- ²²¹ У време кад је устанак у западној Србији доживљавао кризу, на југу Србије је постојала пространа слободна територија, на десној обали Јужне Мораве, и граничила се на истоку с новом бугарском границом. На левој обали Мораве слободна територија је обухватала Пусту Реку и Јабланицу, сем Лебана, и целу Топлицу, сем Власа и Куршумлије. На овом простору су дејствовали Јабланички, Бабички, Кукавички и Топлички партизански одред, са укупно око 4.000 бораца. До јануара 1942, жандармерија и четници Косте Пећанца су на ову слободну територију предузели три безуспешне офанзиве. Бугари су 13. II 1942. предузели нову крваву офанзиву праћену репресалијама, која се продужила до марта. Резултат је био да је само заузета слободна територија Бабичког одреда, који је делом прешао у Јабланицу, а делом се повукао ка Врању, док је један део бораца прешао у Црну Траву, на бугарску територију. На Јабланицу и Пусту Реку је предузета 14. III још једна велика офанзива, у којој је учествовало око 20.000 војника: Бугара, Немаца, четника и недићеваца. За време борби у којима је учествовало 1.500 партизана, формиран је заједнички штаб за сва четири одреда. Са Пасјаке, где су били опкољени, одреди су успели да се пробацију 14. III, али је изгубљен највећи део слободне територије. М. Марковић, Борба Србије, стр. 180, 182.
- ²²² М. Јанковић, н. д., стр. 149.
- ²²³ Били су то Влада Аксентијевић, Миладин Петровић, Миле Манић и Андрија Мазинјанин. По одлуци ЦК КПЈ требало је да они организују Окружни комитет КПЈ за Обреновац. М. Јанковић, н. д., стр. 156.
- ²²⁴ М. Јанковић, н. д., стр. 157.
- ²²⁵ О дејствима партизанских одреда од напуштања слободне територије видети: Архив VII, кут. 26, рег. бр. 23/4-1; Архив VII, кут. 20, рег. бр. 10/1-1; „Ново време“ од 10. II 1942, 20. II 1942, 22. II 1942. и 25. II 1942; „Обнова“, 7. II и 11. II 1942; више о томе А. Јефтић, Ваљевски партизански одред, стр. 198; М. Јанковић, н. д., стр. 157.
- ²²⁶ У извештају од 20. V 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 74, М. Минић о саветовању каже: „Покушај продора ка Топлици завршио се неуспехом, још у срезу Таковском због напада четничких банди. Одмах потом око половине фебруара, опет на једном саветовању са војним и политичким руководиоцима, друг Селјак и Група команда одлучују да пошаљу Космајски одред на Космај, Посавски у Посавину, Ваљевски у Рађевину, а Сувоборски да оперише око Сувобора. Сви одреди су тада имали мало муниције, али су Космајци тврдили да ће на Космају лакше доћи до ње. И зато, сваки одред је пошао куда му је одређено. То је био почетак уништења одреда.“ Сличне податке наводи и командант Групе одреда у западној Србији Р. Ј. Брадоња у извештају

- ПК-у почетком јуна 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 83; о саветовању говори и заменик команданта Мачванског партизанског одреда Д. Лекић, који је био члан Оперативног штаба Команде групе одреда, Зборник НОР-а, I/20, док. 33; саветовање на Маљену се помиње и у сећању учесника, МОКВ, 72, 30; МОКВ, 67, 8-9.
- ²²⁷ Писмо М. Томића — Б. Нешковићу од 23. I 1942, Архив Србије, ПКС, 52.
- ²²⁸ Писмо Б. Нешковића — инструктору ПК-а за Ваљево 17. III 1942, Архив Србије, ПКС, 110/a.
- ²²⁹ Извештај М. Минића маја 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 74.
- ²³⁰ У извештају начелника београдског округа од 21. II 1942. наводе се све јединице и опширно се излаже план акције за борбу против партизана, Зборник НОР-а, I/3, док. 118.
- ²³¹ Приликом реорганизације у сваком одреду су образоване по две чете. Командант Посаво-тамнавског одреда је био Добросав Симић, а политички комесар Јосип Мајер. Командант Космајског одреда је био Душан Угреновић, а политички комесар Ђока Јовановић, Образована је и привремена заједничка команда у чији састав су ушли Миле Манић - Албанта и Света Поповић. М. Јанковић, н. д., стр. 164.
- ²³² Ратна сећања, стр. 505; МОКВ, 28; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 165.
- ²³³ Зборник НОР-а, I/3, док. 34.
- ²³⁴ О борби у Бељини, 20. II говори се о извештају Команде жандармерије — Министарству унутрашњих послова Недићеве владе од 23. II 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 123; у Ратним сећањима, стр. 506, наводе се готово идентични подаци.
- ²³⁵ МОКВ, 28; Ратна сећања, стр. 506; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 169.
- ²³⁶ Извештај Среског комитета КПЈ за Космај, Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 2. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 42.
- ²³⁷ Извештај непознатог борца од 28. II 1942, о разбијању Космајског партизанског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 34; Ратна сећања, стр. 506.
- ²³⁸ У извештају командира једне чете СДК, од 22. II 1942, начелнику београдског округа стоји: „Немци воде борбу између Тулежа и Миросаљца са групом партизана од 100 људи. Друга група партизана је одступила ка селу Малом Црљенцу и Трбушници. Наређено четничким одредима, а јављено и Немцима да опколе овај терен ради уништења.“ Зборник НОР-а, I/3, док. 120.
- ²³⁹ О последњој борби Космајског одреда видети извештај среског начелника из Сопота, од 22. II 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 120; о пробијању ове групе бораца се говори у изјави непознатог борца Космајског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 34, што је готово идентично са сећањем Љубомира Ивковића, заменика команданта одреда, Ратна сећања, стр. 506-507.
- ²⁴⁰ Извештај Среског комитета за Космај од 23. III 1942. ПК-у КПЈ за Србију о разбијању Космајског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 51, Командант одреда Иван Мужер, иако рањен у борби на Јасеници 22. II 1942, успео је да се склони у Смедеревску Паланку. Ту се скривао у кући Даре Исаковић, док. 12. III 1942. није откривен. Приликом покушаја хапшења извршио је самоубиство. Извештај Команде СДС од 18. IV 1942. о хватању Ивана Мужера, Зборник НОР-а, I/3, док. 148.
- ²⁴¹ О овим борбама Посаво-тамнавског одреда говори се у извештају жандармерије од 24. II 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 131. и 26. II 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 127; Ратна сећања, стр. 506; више о томе М. Јанковић, н. д., 174.
- ²⁴² У извештају Министарства унутрашњих послова влади, од 2. III 1942, стоји: „У ноћи између 23/24. II једна група партизана је покушала да се пребаци из Колубарског у Посаво-тамнавски срез, али је откривена у селу Чучуге од стране Немаца и четника и том приликом је убијено 90, а ухваћено 30 партизана.“ Зборник НОР-а, I/3, док. 132; „Ново време“, бр. 257, од 4. III 1942. објавило је да је између 2. и 3. марта убијен Миљивоје Манић — Албанта у посаво-тамнавском срезу од стране четника Посавског четничког одреда; три дана раније исти квислиншки лист је објавио да су „приликом велике акције против партизана ухваћена 4 руководиоца одреда: Стеван Борота, Јосип Мајер, Боривоје Станковић и Добросав Симић.“

- ²⁴³ Последње дане дејства Ваљевског одреда у Србији описао је Данило Лекић у свом извештају Врховном штабу, Зборник НОР-а, I/20, док. 33.
- ²⁴⁴ О томе пише „Ново време“, бр. 243, од 15. II 1942; извештај начелника ваљевског округа 1. III 1942. о стању у округу од 16-28. II, Зборник НОР-а, I/3, док. 131; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 180-181.
- ²⁴⁵ Исто.
- ²⁴⁶ Зборник НОР-а, I/3, док. 127.
- ²⁴⁷ О овом груписању квислиншких јединица говори у свом извештају начелник шабачког округа, Министарству унутрашњих послова Недићеве владе, Зборник НОР-а, I/3, док. 134; више о томе М. Јанковић, н. д., 183-184.
- ²⁴⁸ Извештај начелника шабачког округа од 1. IV 1942. — Министарству унутрашњих послова, Зборник НОР-а, I/3, док. 134. Више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 185.
- ²⁴⁹ О овој борби видети извештај Д. Лекића, Зборник НОР-а, I/20, док. 33; извештај начелника шабачког округа, Зборник НОР-а, I/3, док. 34.
- ²⁵⁰ У извештају начелника шабачког округа, 2. III 1942, каже се да су се партизани повукли ка Памбуковици у расутом стању. Зборник НОР-а, I/3, док. 134.
- ²⁵¹ Зборник НОР-а, I/3, док. 144; „Ново време“, 257, 4. III 1942.
- ²⁵² Извештај Д. Лекића, Зборник НОР-а, I/20, док. 33; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 190.
- ²⁵³ М. Јанковић, н. д., стр. 192-197.
- ²⁵⁴ Сећања МОКВ, 72, 31, 1942.
- ²⁵⁵ Зборник НОР-а I/3, док. 131.
- ²⁵⁶ Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 143.
- ²⁵⁷ Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 144; сећања МОКВ, 71, 31, 1942.
- ²⁵⁸ М. Јанковић, н. д., стр. 202.
- ²⁵⁹ О операцијама против Сувоборског одреда и процени његове снаге видети извештај потпуковника Миодрага Илића, Зборник НОР-а, I/3, док. 163.
- ²⁶⁰ Сећања МОКВ, 71, 31, 1942; више о томе Н. Јовановић, В. Глишић, Мирко Томић, стр. 144-145.
- ²⁶¹ О овој акцији Сувоборског одреда видети извештај комесара чете Сувоборског одреда, крајем јуна 1942, о распаду одреда. Зборник НОР-а, I/3, док. 94; извештај начелника ваљевског округа од 15. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 144; Сећања МОКВ, 71, 32, 1942; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 204.
- ²⁶² Зборник НОР-а, I/3, док. 94.
- ²⁶³ О овим припремама против партизана говори се у извештају начелника горњомилановачког округа од 9. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 138; извештај начелника ваљевског округа од 15. III 1942, о борбама против Сувоборског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 144; Зборник НОР-а, I/3, док. 94; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 205; Н. Јовановић, В. Глишић, Мирко Томић, стр. 145.
- ²⁶⁴ О јединицама које су том приликом ангажоване против партизана и њиховом бројном стању говори у свом извештају начелник горњомилановачког округа од 9. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 138.
- ²⁶⁵ О овој борби Сувоборског одреда видети Зборник НОР-а, I/3, док. 94. и 138; МОКВ, 15, 42, 142; више о томе Н. Јовановић и В. Глишић, н. д., стр. 145-146; М. Јанковић, н. д., стр. 208.
- ²⁶⁶ План и ток операција за уништавање Сувоборског партизанског одреда изнео је у свом извештају потпуковник Миодраг Илић, крајем марта 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 163.
- ²⁶⁷ М. Јанковић, н. д., стр. 216.
- ²⁶⁸ У извештају начелника ваљевског округа од 15. III 1942. о извлачењу партизана из обруча стоји: „11. марта била је борба на Тометином Пољу, четници Рудничке групе, уз подршку немачке артиљерије, против комуниста. Потучени комунисти повукли су се у правцу запада ка Радаовцима“, Зборник НОР-а, I/3, док. 144; у извештају Команде Српске државне страже од 16. III стоји да су се партизани повукли северозападно, ка Лесковицама, и појавили се на Маглеш планини, Зборник НОР-а, I/3, док. 146.
- ²⁶⁹ Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 146.

- ²⁷⁰ О овим борбама видети Зборник НОР-а, I/3, док. 144, 145, 146, 149; сећања МОКВ, 42, 1942; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 216-217; Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 146-147.
- ²⁷¹ Извештај команде СДС од 15. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 146; Извештај о операцијама против Суворборског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 163.
- ²⁷² Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 147.
- ²⁷³ О пробоју партизана потпуковник Миодраг Илић у свом извештају каже: „По предузетом нападу од стране четника, 16. II 1942, ноћ се приближавала. Партизани су били скоро опкољени, очајнички се борећи. Захваљујући само изненада палој великој магли, која се заједно с мраком спустила ове мартовске ноћи, успело им је да се извуку из овог уништавајућег обруча и да се стрмим падинама реке Забове пробију између Тамнавског и Ваљевског четничког одреда“, Зборник НОР-а, I/3, док. 163; Зборник НОР-а, I/3, док. 94; сећања МОКВ, 45, 1942; више о томе М. Јанковић, н. д., стр. 220-221.
- ²⁷⁴ О овоме видети Извештај Р. Ј. Брадоње, Зборник НОР-а, I/3, док. 83; Сећања МОКВ, 45; више о томе Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 148.
- ²⁷⁵ Изјава Р. Ј. Брадоње о распуштању Суворборског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 93; извештај М. Китановића, комесара Суворборског одреда, Зборник НОР-а, I/3, док. 94; више о томе Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 148.
- ²⁷⁶ О последњем саветовању Суворборског одреда у селу Пријездић говоре нам: Милан Китановић у свом извештају од краја јуна 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 94; Извештај М. Дудића о распаду Суворборског одреда, Архив Србије, ПКС, 96; записник са саслушања М. Томића пред комисијом ПК 4. IX 1942, Архив Србије, ПКС, 189; више о томе Н. Јовановић, В. Глишић, н. д., стр. 149-152; М. Јанковић, н. д., стр. 224-225; А. Јефтић, Ваљевски партизански одред, стр. 525-609.
- ²⁷⁷ Извештај Српске државне страже, од 20. III 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 154; исто се понавља и у извештају начелника ваљевског округа од 1. IV 1942, Зборник НОР-а, I/3, док. 164; о борбама против Суворборског одреда писала је „Обнова“ од 19, 20, 23. и 28. III 1942. и „Ново време“ од 20. и 21. III 1942. године.

PARTISANENABTEILUNGEN IN WESTSERBIEN IM WINTER DES JAHRES 1941—1942

Zusammenfassung

In schweren Verhältnissen, unter der Wirkung komplizierter militärischer und politischer Umstände, wurde ein dreimonatiger Kampf geführt, um den Raum, welcher im Sommer und Herbst 1941 der Mittelpunkt des Aufstandes in Serbien war. Der Rückzug der Führung und des grössten Teils von Militärbeständen der Volksbefreiungsbewegung und der Verlust des fast ganzen freien Territoriums erschwerten die Bedingungen für des Wiederauflebens des Aufstandes im Frühling 1942. Vier Partisanenabteilungen, die sich im Raume Westserbiens aufgehalten haben, auf den Nordabhängen der Gebirge Maljen, Povlen, Dedvednik und Suvorob, fanden sich dem Angriff unvergleichbar stärkerer Quisling — und deutscher Kräfte aus ganz Serbien ausgesetzt. Auf Grund einer falschen Bewertung des Grossen Generalstabs, dass die Volksbefreiungsbewegung in Serbien keine ernsthafte Krise erlitten hatte, wurde nur eine kleinere Anzahl von Kämpfern und Leitern bestimmt, aus dem Sandschak nach Serbien zurückzukehren und den Kampf der Partisanenabteilungen in diesem Gebiet zu unterstützen. Deutsche Militärbehörden in Serbien haben die Gefahr des Wiederauflebens des Aufstandes, zu Anfang des Frühlings, ins Auge gefasst, und eine Vergrösserung und bessere Ausrüstung der serbischen und Quislingseinheiten bewilligt. Der Versuch der Führung der Volksbefreiungsbewegung in Serbien, Ende 1941, dass die Abteilungen die Initiative wieder ergreifen sollen, hat misslungen. Deshalb übergang man im Januar 1942 zur Verteidigung des noch übriggebliebenen freien Territoriums. Eine solche Taktik entsprach mehr dem überlegenen Feinde. Anfang Februar wurde auch der letzte Überrest des freien Territoriums verlassen und man übergang zum Kleinkrieg. Der Versuch, die Abteilungen aus ihre Territorien zurückzusenden gelang nicht wegen des organisierten Widerstandes des Feindes, welchem bereits gelungen hatte, seine Macht auf dem wiederbesetzten Territorium zu organisieren. Der Versuch des Durchbruchs in die Gegenden Toplica und Jablanica, blieb auch erfolglos. Mitte Februar 1942, auf der gemeinsamen Beratung der Abteilungsstäbe und des Kommandos der Abteilungsguppe, wurde der entscheidende Entschluss gefasst, die Abteilungen zu trennen damit diese versuchen, sich in eigene Gebiete durchzuschlagen. Bald nach dem Abzug vom Maljan-Gebirge, begann die Agonie der Partisanenabteilungen in Westserbien. Schwach gewordene und vereinsamte Einheiten fielen zur Beinde. Mit Ausnahme von der Abteilung von Valjevo, welcher es gelang, sich in Bosnien zu versetzen, wurden übrige Einheiten vernichtet, während die Mannschaft zum grossen Teil gefötet und gefangengenommen wurde. Nur ein kleiner Teil davon hat sich gerettet.

Dragan Aleksić